

61

83
7

अथ
किरणालिः

उदयनकुमार

Kirna wali

83
7

गुणकर्मणो निर्गुणतया गुणस्य तत्र समवायविरोधात् ॥ इत्यासमवायुएवास्पकथमिति चेत् ॥ इत्यम् ॥ नदिकान
 लमनसामयं तेषां विशेषगुणविरहात् ॥ सामान्यगुणस्य चाश्रयसहापलमनियमेन तदप्रत्यक्षताया
 अप्रत्यक्षत्वात् ॥ नात्मनो बाह्यकरता प्रत्यक्षत्वादिदं तास्पदत्वाच्च ॥ नापि न ज्ञेयमन्यतो आद्युपत्वात् ॥ वाक्
 षता हि गुणानां रूपद्वयसमवायेन व्याप्ता तच्च रूपित्वंगगनपवनाभ्यां व्यावर्तमानं चाह्युपगुणसंबंध
 विव्यावर्तयति ॥ न तेजसः तत्त्वतीतो तद्विरोधित्वात् ॥ शैत्यवत् ॥ गुणिनः स्वगुणप्रतीतिपरिपंथित्वे गुरा
 स्य नित्यमनुपलंभप्रसंगात् ॥ स व्याप्त्रये तेनैव प्रतिबंधात् ॥ असति गुणिनिगुणस्यासत्त्वात् ॥ तत्सहच
 रितगुणांतरानुपलब्धेऽत्रानतावकाया तेजसोरूपमेव सद्रूपस्य शुक्लनास्वरत्वनियमात् ॥ न चेंद्रनीलप्रा
 वदाश्रयोपाधेरतथा नूतमिदमाज्ञातीति सांप्रतम् ॥ शैत्यनूतलस्फटिकपद्मरागाद्याश्रयरूपाननुविद्या
 नात् ॥ तस्माद्गुणांतरमेवेदं तेजसइति वाच्यम् ॥ तथा च तद्गुणो तदग्रहणं तद्विरहेऽवतत्तद्ग्रहणमिति विपरी

श्रीमद्विष्णुसहस्रनामो गद्यभाष्यम् २
सो १

किरणव

पृथिव्याः नीलिमातुमः ज्ञानवेसमरोप्यते

यद्यनं प्रसिद्धिः
ज्ञानमिति या
वत् ५

येत

तमिति महत्पुनः पतिः॥ नृपिषाण्य पृथिव्योः॥ आलोकनिरपेक्षचक्षुर्गोह्यत्वात्॥ पार्थिवमेवेदमारोपितं रूपमित्य
पिनसमीचीनम्॥ आलोककसहकारिविरहे चक्षुस्तदारापेक्ष सामर्थ्यात्॥ तदेव हि धर्म्यं तरे समारोप्यते॥
पितृपीतिमानवत्॥ तत्रैव वानियतदेशानि॥ तद्देशत्वेन दीपस्य लीयसि महत्त्ववत्॥ उन्नयथापितत्पुण्यं नमंतरेणा
नुपपत्तिरेवैकत्रारोप्यत्वाद न्यत्रारोपविषयत्वात् स्यात्॥ न चालोकमंतरेण रूपग्रहणं चक्षुषः सामर्थ्यमित्युक्तं न चो
रोप्यारोपविषयत्वात् घनेनां किं संभवः॥ न चोन्नयोरन्यतरस्मिन् अत्राप्युक्तं सैव चक्षुषोऽंतिजनकत्वं न चायम
चाक्षुषः प्रत्ययस्तदनुविधानस्यानन्यथा॥ सिद्धत्वात्॥ स्वप्रविशुभमवमानस एवायं न चाक्षुष इत्येत
दविनाशं कनीयानिमीलितनयनस्वर्गदेहस्य धकारो न वेति सन्देहानुपपत्तेः॥ तस्मात्क्रियावत्त्वाद्गुणसंबंधाच्च
व्यवर्तकक्रियावत्त्वादेव नाकाशाद्यात्मकम्॥ प्रत्यक्षत्वात् न मनः॥ रूपवत्त्वादेव न वायुः॥ स्पर्शविरहाच्च न पृथि
वीजत्वं तेजो वेति दशमं द्वयमिति प्राप्ते तत्कथं न वैवेति॥ न वस्तुतोऽप्यक्रियावत्त्वं रूपवत्त्वं अचाक्षुषत्वपसंगात्॥

अनेकद्वयसमवायिकारणः

स्पर्शवतामेवावयकं ३ नांतरिकं त्वं व्याप्तिः

अविना

आलोकसहकारिण एव चक्षुषस्तत्र सामर्थ्यावधारणादित्युक्तम्॥ न चेदमद्वयं रूपिद्वयं रूपवतो मूर्तिनां तरीयकत्वे
न निरवयवस्य परमाणुतया तीन्द्रियत्वापत्तेः॥ नाप्यनेकद्वयं द्वयं स्पर्शरहितद्रव्यत्वेना नास्त्वित्यनमो वलनचरूपव
तया स्पर्शेऽप्यनुमास्यते॥ तद्द्रुहितस्यापि पुरुषाद्ये हेतुत्वादारब्धत्वं वा स्यात्॥ मनसोऽनुपलब्धमानधर्मस्य स्वयम
नुपलब्धस्य चैव अर्थादेवारं नानुपपत्तिरितिसांप्रतः॥ रूपवत्त्वस्य प्रागेवा प्रत्यक्षत्वप्रत्यक्षं तदपसङ्गेनापास्त
त्वात्॥ प्रत्यक्षस्य चानुभवसिद्धत्वादित्येव सर्वमनिसं धाय जगवान्मुनिराह॥ इव गुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्यो ज्ञाना
वस्तुमइति॥ सोऽपि कथमालोकमंतरेणैव प्रतियोगिस्मरणाधिकरणा ब्रह्मण विरहे विरहे विधिमुखेन चाक्षुष
इति चेत्॥ न॥ यद्गृहे हि यदपेक्षं चक्षुस्तदनावग्रहे पितदपेक्षते॥ एवं हितदितरे सामं ग्रीसा कल्पं स्यात्॥
तदालोकानां विष्णालोकापेक्षा स्यात्॥ यद्यालोकग्रहे तदपेक्षा स्यात्॥ न त्वेतदस्ति प्रत्युत विरोध
एव तस्मिन्सति हितदनाव एव न स्यात्॥ किं तदपेक्षेण चक्षुषा गृह्यते दिवा च प्रतियोगिनः प्रज्ञा सं ३

ज्ञानं

अंधकार एव न स्यात्॥

प्रतियोगिप्रतियोगिव्याप्येतरसकलसामग्रीसा
कल्पयोग्यता ३

प्रत्युत इति
उक्तं वै परी
त्ये २

इहोतिदेशाधिकारं
इदानीमिति कात्याधिकरणं

तस्य ग्रहण एव प्रदेशांतरे तदनावग्रह इति न किंचिदनुपपन्नम् ॥ अन्यत्रापि नरात्रिमप्रतिसंधायां धका
रग्रहः तारात्रिज्ञानं चैव समप्रतिसंधाय निरस्तं तद्विपरिवर्तिरविरश्मिजालः कात्त्रविशेषा ह्यत्र रात्रि
त्युच्यते ॥ गिरिदिरिव रवर्तिवै नस्तु प्रदियोगिनो नतिमिरावलोकिनस्तिमिरदर्शिनश्चेन्न स्मृतानो
का इति ॥ अधिकरणमपि दृष्टमनुमितं स्मृतं वा ॥ इहोदानीमंधकार इति प्रत्ययात् ॥ विधिमुखस्तु प्रत्य
योऽसिद्धः ॥ न हि नजोऽप्रयोग इत्येव विधिः ॥ प्रत्ययविनाशावसानादिषु व्यभिचारात् ॥ न नर्थातन्नावेन वाक्य
र्थपदप्रयोग इति तु समं समाधानमन्यत्राभिनिवेशात् ॥ गतेः कागतिरिति चेत् ॥ चांतिः स्यान्नाविक्रांगतोऽप्राव
रंकद्रव्यानुविधानानुपपत्तेः ॥ प्रजातुल्यत्वे तेजः प्रजात्रयेषु लविशेषेषु ह्यायादिव सेन स्यात् ॥ पुनश्चाप
योर्हर्तत्वे न समानदेशताविरोधात् ॥ तौ यथैव तन्निनवे वहलतमेतमसितेषामालोको न स्यात् ॥ आलोका
वलवत्सजातीयग्रहसाकृतमग्रहणम्

वर्तमानवः १

संतीना क्रियावत्त्वा दुषस्पर्शतनियम इति
ज्ञाने प्रमः १३

द्रव्यगुणतियत्र तेजसोऽसंनिधिस्तत्र तत्रका माग्रहणादन्यद्विदेशतानि बंधनानि नो गतिमम इति कथं नावधर्मा १

३१

तरेण चाभिनिवेशाया अप्युद्भवो न स्यात् ॥ तस्मादावरकं धारोपो नावेदिति चेत् ॥ न किंचिदतः सारूप्य
तत्वाग्रहाविस्तृतिबंधनं त्वन्यत् ॥ दृष्टं च दुःखात्तावेसुखाधारोपः ॥ यथा नारापगमे सुखिनः संवृतास्मः
योगतावे विज्ञागानिमान इत्यादि एतेन नीलिमारोपा व्याख्यातः ॥ शुक्लतास्वरविरोधिता सारूप्यतातदारो
पोपपत्तेः ॥ दृष्टादिकं चात्र नैवैवं रक्तत्वाप प्रसंगोपि ॥ आरोपे सति निमित्तानुसरणात् ॥ न तु निमित्तमस्ती
त्यारोपः ॥ दृष्टादिकं चात्र निमित्तमवसेयमास्मर्यमाणं चैतद्रूपमारोप्यते रजतत्ववन्नं गृह्यमाणमतो
न सहकार्ये नाचोद्यमाशंकनीयं ॥ धर्मितानिरपेक्षत्वात् ॥ यद्येवमारोपितं नीलं रूपं न तमोना नावस्तु तदि
ति विनिगमनाय को हल इति चेत् ॥ उच्यते ॥ एषा तावदनुभवस्थितिः तमोनीलं न तु नीलिमातम इति ॥ न चारो
पितेन वास्तवेन वानी निम्ना तमोबुद्धि व्यपदेशो समानार्थः ॥ सहप्रयोगानुपपत्तेः ॥ नीली द्रव्योपरक्तेषु वस्त्रेषु च

भाजावे ३

योः

तु ६

प्रत्ययो २

म्मादिषु तमे बुद्धि व्यपदेशप्रसंगाच्च। अवश्यं जायित्व नानावानुभवो निरालम्बनस्य नमस्यानुपपत्तेः
 ॥ न च तमः बाध्यते ॥ नीलप्रत्ययस्तु बाध्यत इहेति प्रत्ययवत्। तस्माच्च त्र गुण क्रियारोपस्तदंघकारं न तु नीलिमे
 ति। सुष्ठु क्तं न वैवेति ॥ गुणान्विभजते ॥ गुणा इति। रूपादयः सप्तदश कंठोक्ताः सूत्रकारेण ॥ अ न्युपगमसिद्धांतन्या
 येनान्येपि सप्तसिद्धगुणस्त्वेनावाः तत्र तत्र तेषां व्युत्पादनात् ॥ अ न न्युपगमे व्युत्पादनविरोधात् तत्थाच विजा
 गसूत्रं न्यूनं। रूपरसगंधस्पर्शः संख्या परिमाणानि पृथक् संयोगविजागौ परत्वापरत्वे बुद्धयः सुखदुःखे
 द्वेषो प्रयत्नश्च गुणा इति हितव ॥ अत आह ॥ च शब्द समुच्चिताः सप्तेति। अदृष्टशब्देन धर्मा धर्मयोः संक्षेपेण
 विधानात् ॥ न त्वदृष्टं नाम सामान्यमस्ति कार्यकारणसंस्थानगुणविशेष लक्षणानां व्यवस्थापकानामनावात्।
 तेन गुरुत्वद्वयत्वे ह संस्कार धर्मा धर्मशब्दा इत्युक्तं नवति ॥ एवं कंठोक्त्या समुच्चयेनैकतया चतुर्विंशतिगुण

चं २

निरालम्ब

७

२५

तद्व

व्यवहर्तव्याः तथा विध बुद्धि विषयतया सांख्येणेतु संख्यायोगेन यथा चैत तथा वक्ष्यामः ॥ ॥ कर्मणि विभ
 जते ॥ उद्धोपरोहि ॥ अत्रापि पंचैवेति स्पष्टार्थं विजागावचनादेव पंचत्वसिद्धेः ॥ आधिक्यमाशंक्याह ॥ गमनग्रहण
 दिति। कर्मपदार्थे चैतद्व्युत्पादनीयं ॥ ॥ सामान्यं विभजते। सामान्यमिति। समानां नावः स्यान्नाविको नागंतुको
 बहूनां धर्मस्सामान्यमित्यर्थः। तथा च धर्मिणां बहुत्वे धर्मस्य चानागंतुकत्वे विवक्षिते लीत्यनेकमनेकवृ
 त्तिसामान्यमितिलक्षणं सूचितम् ॥ तद्विधिमार्गं विधयं दर्शयति। परमपरश्चा एकव्यक्तिसमावेशे सतीति च
 कारणार्थः ॥ नैकव्यक्तिकं सामान्यमस्तीत्याकाशादो वक्ष्यते। नान्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकं सामान्यमिति
 बुद्धिरूपलब्धिर्ज्ञानमित्यादि पर्यायस्थितौ नान्यथा व्यभिचारीति निःक्रमेण प्रवेशनादि जाति संकरोत्ते
 न सामान्यादिव्यक्तिकं अमवस्थानात् तद्व्यवस्थाया तादसंबंधाच्चेति। तस्मात्परस्परपरीक्षारस्थिविरुद्धां सामान्यं
 अविरुद्धं परापरनावस्थितीति नियमः। परं व्यापकमपरं व्याप्यमित्यर्थः। प्रमाणां स्वरूपयति ॥ तद्वानुवृ

सामान्यं २

ले२ त्या३ य॥५

त३

तिप्रत्ययकारणमिति। यदिसामान्यं न स्यात्। तन्निष्पन्नगताकारप्रत्ययोन स्यात्। इव्यगुणकर्मिणामपि १०
 सामान्यद्वारेणानुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात्। परमुदाहरति॥ तत्रेति॥ परं सत्ता सत्ता सामान्यं परमिति व्यवहर्तव्यं॥
 कुतो महाविषयत्वात् इव्यादिभ्योऽधिकविषयत्वात्। एवमन्यत्रापि दयाचिकदिषयंतत्तदपेक्षया परमिति
 व्यवहर्तव्यं यथा सत्तेत्यर्थः॥ सान्न सत्ता सामान्यमेव ननु इव्यत्वादिव विशेषापि। कुतो नुवृत्तेरेवेति। न
 नु सामान्यादिभ्यो व्यावर्तमानापि सत्ता स्वाभ्युपगम्यतातो न व्यावर्तयेत्। इव्यत्वादिकमपि न व्यावर्तयेदवि
 शेषात् सत्ताया व्यतिस्वरूपसात्रव्यंग्यतया व्यंजकनियमान्नात्वात्। बाधकाच्च सामान्यादात्तत्वागः सामा
 न्यांतरस्य हि संस्थानगुणाविशेषकार्यकारणादिव्यंग्यतया तेषां च नियतत्वात्। न सर्वत्रानिव्यक्तिः॥ तर्हि
 स्तु स्वरूपमेव सत्ता स्तु॥ न च गात्वाद्यभावेऽपि यदि गौरिति प्रत्ययानुवृत्तिः स्वरूपतः स्यात् तदा श्वादावपि
 स्यादिति चेत्। प्रदिसत्तया विनापि सत्सदिति प्रत्ययानुवृत्तिः स्वरूपतः स्यात् सर्वस्यादित्यनिष्ठापतिरिति वाच्यम्॥

भावे ४

सत्तायां नुवृत्तेः

का३

ती३

इव्यगुणो ५

तदनुवृत्तेस्तदभावेऽपीष्टत्वादिति न प्रत्ययानुवृत्तेर्निमित्तमंतरेणा नुपपत्तेः। न च विशेषाएव तन्निमित्तं॥ लक्षणा
 मात्रा। सामान्यो ह्येदं संगतः। न च विशेषो ह्यसत्ताया विहाय कचित्सामान्या निव्यक्तिरस्ति। कथं तर्हि सामान्यादेस्त
 तदिति प्रत्ययः। सत्तेत्येव समवायात्। गुणादिषु संख्यादिप्रत्ययवत्॥ अत्रावपि तर्हि स्यादिति चेत्। न तस्य
 सद्विरुद्धतयेव प्रतेरिति॥ इव्यत्वाद्यपरां सत्तापेक्षया ल्यविषयत्वात्। तच्च तिव स्त्वर्थः। अपिसमुच्चये
 अनुवृत्तेर्हेतुत्वादिति हेतुमनुकर्षेति। सत्तायामंत्येषु चैकेकनिमित्तवशादेकैका संज्ञा इहेतुनिमित्तद्वयस
 मावेशात् संज्ञाद्वयसमावेश इत्यर्थः॥ एतच्चुत्पादनप्रयोजनं साधर्म्यादौ न विष्प्रतीतिविशेषानाह॥ नि
 त्येति॥ विशेषा इति बहुवचने नानंत्यं न न्यते। कते अंत्याः। अंतोऽवसाने न वंती संतीति यावत्। पुन्योऽ
 परे विशेषान संतीत्यर्थः। सामान्यरूपे न्यो हि विशेषे न्यो अपरेपि गुणादयो विशेषा संति। पुन्यस्तु ना
 परे किं लेखे वैशिष्ट्यं परिसमाप्यते। कतेवर्तन्त इत्यत उक्तं नित्येति॥ अयमर्थः। नित्य इव्येषु तावदाश्रय

ति

दिज्ञिरेव विशिष्ट बुद्धिरूपपन्ने तिततोधिकेषु विशेषेषु प्रमाणानावः। नित्येषु तु द्वयोश्चाप्यपरहितेषु समा
नजातीयेषु समानगुणकर्मसु च न वित्तं व्यावर्तकेन धर्मेण व्यावृत्तत्वात्। न चैवं गुणादिष्वपि तत्कल्पनाव
काशः। अथ विशेषतो वदन् व्यावृत्तपक्षे रिति प्रमाणसूचनं। तथा च वक्ष्यते। ननु तथापि सामान्या न्येव का
नित्यतया न विषयगुणा वा किं पदार्थो तत्र कल्पनयेत्यत आह॥ ते चेति॥ च स्वरूपः। अपमर्थः। ते पुनर्येद्येकैक
व्यक्तिवृत्तयः कथं सामान्यरूपाः। अनेकव्यक्तिवृत्तित्वे च कथमत्यंतव्यावृत्तिबुद्धिहेतवः। गुणा अपि चरन्तः सा
मान्यवन्तः स्युस्तथाप्यत्यंतव्यावृत्तबुद्धिहेतुत्वं व्याह्रयेत्। अथ ते निःसामान्यास्तथा च गुणत्वव्याघात
स्तस्माद्देवो न व्यावृत्तबुद्धेरेव हेतुत्वादिशेषा एव विशेषाः। नान्यत्रांतर्हता इति॥ एकद्रव्याः स्वरूपसंती
विशेषा इति लक्षणां सूचितमित्येवं च निस्तसामान्यत्वे विशेषा य विशेषाय नित्यनुगतव्यवहारउपाये लक्ष
दंत्यथ प२

तां चोपाधिरध्यवसेय इति। समवायस्यैकत्वादिना गौनास्तानि लक्षणमाह॥ अयुतसिद्धानामिति॥ अगु
ताः प्राप्ताश्च ते सिद्धाश्चेत्ययुतसिद्धा प्राप्ता एव संतिना प्राप्ता इति यावत्तेषां संबन्धः प्राप्तिरक्षणः समवाय
तौ न संयोगो व्यवच्छिन्नस्तस्याप्राप्तिरर्धकत्वात्। तथा च नित्यप्राप्तिः समवाय इति लक्षणं सूचितं भवति।
अजसंयोगान्नावो वक्ष्यते। समवायस्य नित्यत्वं च॥ प्राप्तिर्यदेनैव च वाच्यवाच्यकादिनावलक्षणः संबन्धो न
प्रसज्यते॥ एतदेव स्पष्टयति। आधाराधेयभूतानामिति स्वभावत आधारेण धारभूतानां न त्वगंतुकेन धर्म
णेत्यर्थः॥ प्रमाणमाह॥ इह प्रत्ययहेतुरिति। इह तंतुषु परः। इह पटे शुक्लत्वं इह गवि गोत्यमित्यादयः प्रत्ययाः स
बन्धमंतरैणानुपपद्यमानास्तं व्यवस्थापयतीत्यर्थः। अथान्यपिशक्तिं संख्या सादृश्यादयपदार्थाः किन्नेदि
ष्टा इत्यत आह॥ एवमित्युक्तं केन क्रमेण धर्मिणा मुद्देशाद्भूतो धर्मो विना धर्मा एव परं नोदिष्टाः। शक्त्या दीना
मेष्ववातन्तत्वात्। तथा च वक्ष्यमः। यद्यपि च सामान्या विशेषसमवायानां लक्षणमप्युक्तं तथापि तस्येहाद्युसा

दत्तानुक्तकल्पतयो देशकृत इत्यत आह ॥ यद्यपि विज्ञानान्यो धर्मोऽपि न तिरिच्यंते तथापि त एव परस्परमंग
 तामापना परस्परविवेकायोपयुज्यंत इति पृथगुच्यते इति अनिप्रायवीनाह ॥ पक्षमपीति ॥ अपिरनिव्याहो
 अस्तित्वं विप्रमुखप्रत्ययविषयत्वं प्रतियोग्यनपेक्षानिरूपणीयत्वमिति यावत् ॥ अनिधेयत्वमनिधानयोग्यता
 शब्देन संज्ञागतिलक्षणाः संबन्धः ॥ ज्ञेयत्वं ज्ञानयोग्यता ॥ ज्ञाप्यत्वापक संबन्धः ॥ न त्वेतत्तद्वयमज्ञावेप्यस्ती
 ति चेत् ॥ अस्तु ने हतदपेक्षया वैधर्म्यमिदं विवक्षितम् ॥ अपि तु षडपेक्षया साधर्म्यं ॥ अत्र तत्त्वमाधेयतास्याज्ञा
 विका ॥ साच नित्यं इव नास्तीत्यत आह ॥ अन्यत्रेति ॥ नित्यं इव्यापि विहाय दं साधर्म्यमित्यर्थः ॥ ननु समवायेऽपि
 तन्नास्ति न समवायस्य समवायांतरा ज्ञावेपि स्तु जायते आधारसन्निवृत्त्यात् तत्था च वक्ष्यामः ॥ चकारा
 न्मूर्तविहाय निःक्रियत्वम् ॥ अथ समवायादे धर्ममिति तेषां साधर्म्यमाह ॥ इत्यादीनामिति ॥ समवायित्वं सम
 वायलक्षणाः संबन्धः ॥ अनेकत्वं स्वरूपनेदः ॥ चकारात्समवायादन्यत्वं ॥ इव विहाय पंचानां माह ॥ गुणादीनामिति ॥

एव

साधर्म्यं

म५

सूत्र

निर्गुणत्वं गुणाभावविशिष्टत्वम् ॥ निःक्रियत्वं क्रियाया असमवायः ॥ इत्यादीनां त्रयाणामिति ॥ सत्तासंबन्धः समवा
 यलक्षणाः ॥ सामान्यविशेषादव्यत्ययस्तद्वत् ॥ निरुपपदेनार्थशब्देन इत्यादय एवाभिधीयंते नापरः ॥ एष
 वस्त्वसमयो वैशेषिकाणां स्वशास्त्रे व्यवहारो न दृष्टवान् ॥ यथाधारणा ध्यानसमाधि त्रयमेकत्र संयम
 तियोगानुशासने ॥ इत्यादि त्रयं तु प्रत्येक समुदाया न्यामिति विशेषः ॥ तदिदमुक्तं स्वसम्पयेति ॥ धर्मो धर्मक
 र्हेत्वं चेति ॥ साधर्म्यं द्वयस्त्वनायचकारः ॥ धर्मकर्तृत्वं मर्थविधहाय ॥ अधर्मकर्तृत्वं च धर्मविहाय ॥ ननु
 ज्ञात्यादीनां कथं नैकत्वं ॥ उच्यते ॥ विहितनिषिद्धभावनाधिष्ठितानां हितद्वेतुत्वं ॥ न स्वरूपतः ॥ न च ज्ञावना
 वेशो ज्ञात्यादिषु स्वरूपतो इत्यादिकर्म नंतर्नीव्यसंज्ञवति नित्यत्वेनाव्यापारत्वात् ॥ अनित्यधर्मो
 योगेनाव्यापारित्वात् ॥ न च ज्ञानमात्रेणातेषां तदुपयोगोऽनियोगवदनिषेधात् ॥ तस्मात्स्यात्प्रयावच्छेदमा
 त्रेणोपयुज्यंत इति ॥ कार्यत्वमन्वयाभावित्वमनित्यत्वं न त्वाभावित्वमिह विवक्षितम् ॥ अन्यथा कारणवताम

इत्यादीनां

आक्षेपादिं च न वदत

अक्षेपः कथं

वेति नियमो न स्यात्। तदनपेक्षा निहायेत्येव कारार्थः। कारणत्वं ज्ञात्तुं मेवैतत्तरकार्योपेक्षा न्यायापारिभा
 डि ल्यादिव्यवहृदस्त्यग्रहणं चेन्नोपपद्यते। पारिभां इत्यपरमाणापरिभाताम्। आदिग्रहणात्परममहत्त्वं
 अत्यावयविरूपपरसगन्धस्पर्शपरिभाणानि। द्वित्वद्विष्टयत्वापरत्वापरत्वानिविनश्यदवस्थाद्वयसंयोगविभा
 गवेगकम्मा एतत्तत्राश्रये रमः संस्कारो रानं च गृह्यते। इव्याश्रितत्वं च द्वयसमवायिकारणता एवं द्वयत्वादि
 समान्यपक्षविशेषणपदार्थयोरप्रसंगः। तथाप्यव्यापकमन्त आह॥ अन्यत्रेति॥ नित्यद्रव्यत्पुपलक्षणं नित्यगुणेन
 पिद्रष्टव्यं नित्यद्रव्यं नित्यगुणं च विहाजेदं त्रितजसाधर्ममित्यर्थः॥ आद्यसंयोगविभागो वेगं नित्यवर्धं विहाय गुण
 समवायिकारणता चेति चार्थः॥ सामान्यादौ नास्ति। स्वात्मसत्त्वं सत्ताविरहः॥ बुधिलक्षणत्वं बुद्धिमात्रममोषां ल
 क्षणम्॥ ननु इत्यादि वत्प्रमाणान्तरमस्तीत्यर्थः॥ अनुवृत्तबुद्धिर्माह तत्तु बुद्धि रित्येव हि सामान्यादौ त्रजे प्र
 माणमिति। अकार्यत्वमनादित्वं कथमिति चेत्॥ अन्यथा स्वरूपव्याघातात्॥ सामान्यस्पर्हि कार्यत्वं व्यक्तिरेव समवा

सामान्यस्य

जातिनिवृद्धो धर्मः स्वभाव इत्युच्यते

विशेष

व्यकारणा स्यात्। तथा च तदुत्पत्तिविनाशयोर्जात्युत्पत्तिविनाशो प्रतिव्यक्ति निम्नं सत्सामान्यरूपतां जहा
 त। अनेदं तु व्यक्तेः पूर्वमपि सत्त्वा न्नतत्कारणा कं स्यात्। एवं पूर्वतरपूर्वतमादिव्यक्ति न्योपि प्राप्तेः स्वस्त्वा द
 नादित्वं सामान्यस्यान्यथा स्वरूपव्याघात इति। नित्यद्रव्याणां कदाचिद्विशेषानावे व्यावृत्तिरपि निवर्तेत
 याचद्वयसंकरः स्यात्। न च स्वभावस्य सांकर्ये पुनरसांकर्यं स्वभावपरावृत्तिप्रसंगात्। ततः सर्वदेवासंकी
 र्त्वात्सर्वदेवविशिष्टानीत्यनादय एव विशेषाः। समवायोपि निःसमवायः कथं समवायिकारणां न वेत्त। न च
 न्ना कथं न कार्यान्तरमर्थ्यादामहिकामेत्। कथं चोत्पन्नो हि विनश्येत्। तथा च कथमुत्पद्येतापि नावे स्या विनाशि
 नोऽनुत्पत्तेः। समवायान्तरा न्युपगमे च कथमनवस्थां नापादयेत्। कथं वा पश्चादुत्पद्यमानं संयोगलक्ष
 णा प्राप्तेः स्वभावं न ज्ञेयम्। अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरिति हि तत्। नित्यसंबन्धिषु तथान न्युपगमाच्चैति तस्मा
 त्सुपूकं सामान्यादीनां त्रयाणाम् कार्यत्वमिति। अकारणत्वमनात्मधर्मकार्योपेक्षया॥ असामान्यविशे

विनाय

वयत्वं अपरसामान्यविरहः। सच सामान्येष्वनवस्थानात्। विशेषेष्वपि सामान्यसद्भावे गुणात्तापत्तौ पुनः समानगुणेष्व
विशेषांतरापेक्षायामनवस्थानादेव समवायस्यैकत्वाच्च समवायांतरापेक्षायामनवस्थानाच्चेति॥ नित्यत्व
मनंतत्वं तद्वा कार्यत्वात्। अनित्यत्वं हि कार्यतया व्याप्तं साच सामान्यादिन्यो व्यावर्तमानां स्वव्याप्यमनि
त्यत्वमुपाशयनिवर्तते। अकार्यमपि हि यद्याकाशपरमाण्वादिसामान्यादिवा निवृत्तं स्यात् पुनः सन्न स्यात्। तत
स्तदन्नावेनिराश्रयं किंचिदपि न स्यादिति॥ अथैशान निधेयत्वस्य समवायेशान निधेयत्वमूचकारात्कारणा
नपेक्षत्वमिति। उपलक्षणाच्चैतत्। एवमन्यदप्युहनीयमातद्यथा। अनित्यधर्मत्वमविशेषाणामेव। नित्यत्वमकमे
णामेव। अथोपि प्रत्यक्षत्वं द्रव्यादीनां चतुर्णामेव। असमवायिकारणात्वं गुणकर्मणोरेव। असमवेतत्वं नित्यद्र
व्यसमवाययोरेव॥३॥ ॥ इदानीं द्रव्याणामेव साधर्म्यं वैधर्म्यं चाह॥ पृथिव्यादीनामिति। कियतामित्यत आह। न
वानामपीति॥ अपिरनित्यव्याप्तौ। इत्यत योर्गः। इत्यत मित्येतावतिवक्तव्ये यो गग्रहाण्युपलक्षणा नियमाय। अप
द्रव्यत्वसमवायः

किञ्चिन्नदेशत्वात् सामान्यसमवाययोः कथमेवेदं नाम्नचेति प्रत्ययनियम इति केचिच्चोदयन्ति। तत्रेदमत्रैव द
व्यत्वं वर्तते यत इत्युच्यते। अथमेव हि द्रव्यत्वस्य स्वभावो यदेतत्समवायनिव्यं जयेदेता निव्यक्तिभिः सह न रूपा
दिभिः। गुणत्वं च रूपादिव्यक्तीरादाय न पृथिव्यादि। व्यक्ती रित्यादिवक्ष्यते। इत्यतमेव नास्ति गोत्वादिवदनुपल
ब्धेरिति चेत्। न। कार्याश्रयतोपलक्षणेन साधर्म्येणानिव्यक्तस्य सामान्यस्य सास्त्रादिसंस्थानानिव्यक्तगो
त्ववदेव प्रतीतेः॥ अन्यथा कार्याश्रयत्वमपि सामान्या नियतं न वस्वेव न स्यात्। कारणार्थं हि सामान्येन नियम्य
ते। कार्यत्वं च। तच्च स्वानाविक्रमबाधनात्। बाधना त्वोपाधिक मिति विशेषः। व्यक्तेरनेदं स्तुल्यत्वं संकेतोपानव
स्थितिः। रूपहानिरसंबंधो जातिबाधकसंग्रहः। व्यंजकचर्मनुपादाय जाति निराकरणो गोत्वादिकमपि न स्यात्।
न हि सास्त्रादिसंबंधानवज्ञासने कस्यचिद्वैरिति प्रत्ययानुवृत्तिरिति। तस्मादस्ति द्रव्यत्वम्। स्वात्मन्यारंभकत्वम
स्वसमवेतकार्यकारित्वं समवायिकारणात्वमित्यर्थः। गुणवत्त्वं गुणसमवायः। तदेतद्वयं निमित्तव्यवस्थापकम्

24

मन्त्रः

इदं त्वत्तद्व्यवहारनिमित्तमिति व्यवसेयम्। कार्यकारणविरोधित्वं कार्यकारणयोरन्यतरेतापि
इव्यजातीयं न विरुद्धमित्यर्थः। अतएव विशेषतत्त्वं यत्तद्व्यजातीयस्यैव सञ्जावतीत्यर्थः। अथवा न्यत्रावयविद्व्यन्य
इति न विष्यति। अनाश्रितत्वमाधारैकस्य भावता। नित्यत्वं इव्यत्वे सतीति बोद्धव्यम्। चकारादिपर्यायेण विशेष
रहित इव्यत्वमाश्रित इव्यत्वमनित्य इव्यत्वं चान्यत्र निरवयवद्वये न्य इति। पृथिवीत्यादि। अनेकत्वं बहुत्वस्त्वं
स्व्यात्प्रपरजातिः पृथिवीत्यादिका। तद्वत्तात्त्विकसमवायः। संस्कारश्च ताचेति दृष्टव्यम्। जित्तीत्यादि। क्रियास्पन्दस्त
द्वत्ता। मूर्तत्वमसर्वगतपरिमारायोगः। परत्वात्तत्त्वापरत्वे गुरा विशेषो वक्ष्यते। वेगः संस्कारविशेषस्तद्वत्ता। आका
शादीति। सर्वगतत्वं सर्वैकैषु मूर्तैषु गतत्वं सर्वेधः। परममहत्प्रकर्षकाष्ठावातमहत्परिमारायोगः। नन्वियत्ताप
रिमाणमिति चेत्। न। संख्या गुरुत्वयोरपितथा नावप्रसंगात्। द्रुस्तवितस्यादिपरिकल्पना नावे परमाणुत्वस्या
पिचा। नावप्रसंगात्। तदनावेपि परममहत्त्वात्परिमितपवपरमाणुरिति चेत्। न। तदनावेपि परममहत्त्वात्परिमितमेव

विकल्पः

काशादितीत्यनन्वय इति चेन्नान्यत्र कश्चिद्विशेषः तस्माद्वस्तुवितस्त्यादिप्रकर्षेनानितरेन्यो व्यावृत्तः परस्परमहत्त्वमनुवृत्तश्च गुणविशेषः प्रत्यक्षसिद्धोदुरपङ्क्तवः तस्य यथा निकाशे काष्ठयापरमाणुत्वं तथा प्रकर्षकाष्ठयापरममहत्त्वमपीति सर्वसंयोगिसमानुदेशित्वं सर्वेषां संयोगिनां भूतानां संयोगवृत्त्या काशादयो देशस्तेषां नावस्तुत्वम् ॥ पूर्वमाकाशाद्येव सर्वेषु भूतेषु वर्तते इत्युक्तं संप्रति तु त एवाकाशादिषु वर्तते इत्यप्येन रुतं प्रमाणं च कारात्क्रियापरत्वापत्वेन विरहः ॥ पृथिव्यादीनामिति न्ततत्त्वमोपाधिकं सामान्यम् ॥ अथ जातिरेव किञ्चन स्यात् न स्यात् ॥ व्याजक नियमान्नावेन व्यक्तिनियमानुपपत्तेः ॥ बहिरिन्द्रियाग्राह्यगुणावतैव व्यञ्जिकेति चेति न ॥ तदा भूतैस्त्वमपि जातिरेव स्यात् ॥ अवच्छिन्नपरिमाणस्य व्यञ्जनकस्य सद्भावात् ॥ एवमस्तु को दोष इति चेत् ॥ जातिसंकरात् सत्त्वात् ॥ तथा हि मनसि भूतत्वं मनसि न्ततत्त्वमिदं परिहारं तावत्तमानं पृथिव्यादिसंकीर्येत ॥ अस्तु तर्हि पृथिवीत्वाद्यनेकनिबन्धनप्रयुक्तं तिरैव न्ततशब्दो ॥ सादिवदिति चेन्न ॥ एकनिमित्तं अथवा पूर्वम् तैसंयोगात्वाकाशादिषु वर्तते इत्युक्तं संप्रति न्ततैव न ज्ञः प्रवृत्तिषु वर्तते इत्यप्येन रुतं

अरुणि
कृपि

सर्वेषु।

इदं त्वत्तद्व्यवहारनिमित्तमिति व्यवसेयम्। कार्यकारणविरोधित्वं कार्यकारणयोरन्यतरेणापि
इव्यजातीयं न विरुद्धमिति तर्कः। अतएव विशेषतः यत्तद्व्यजातीयस्यैव सञ्जवतीत्यर्थः। अथवा न्यत्रावयविद्व्यम
इति न विषयति। अनाश्रितत्वमाधारैकस्य भावता। नित्यत्वं इव्यत्वे सतीति बोद्धव्यम्। चकारादिपर्ययेण विशेष
रहित इव्यत्वमाश्रित इव्यत्वमनित्य इव्यत्वं चान्यत्र निरवयवद्वयो न्य इति। एधिवीत्यादि। अनेकत्वं बहुत्वस्य
स्व्या। अपरजातिः एधिवीत्यादिका। तद्वत्तात्समवायः। संस्कारस्वत्ता चेति दृष्टव्यम्। नित्यीत्यादि। क्रियास्पन्दस्त
द्वत्ता। मूर्तत्वमसर्वगतपरिमाणयोगः। परत्वा। अपरत्वे गुणा विशेषो वक्ष्येत। वेगः संस्कारविशेषस्तद्वत्ता। आका
शादीति। सर्वगतत्वं सर्वगतं पुंमूर्तं पुंमूर्तत्वं सर्वं धः। परममहत्प्रकर्षकाष्ठा वातमहत्परिमाणयोगः। नन्वियत्ताप
रिमाणमिति चेत्। न। संख्यागुरुत्वयोरपितथा नावप्रसंगात्। द्रुस्तवितस्यादिपरिकल्पमानावे परमाणुत्वस्या
पित्वा। भावप्रसंगात्। तदनावेपि परममहत्त्वात्परिमितपवपरमाणुरिति चेत्। न। तदनावेपि परममहत्त्वात्परिमितमेव

निकर्षे।

काशादीति तद्वत्त्वमिति चेत्। न। कश्चिद्विशेषः। तस्माद्द्रुस्तवितस्यादि प्रकर्षे वा नितरे न्यो व्यावृत्तः परस्परमहत्त्वा
मनुत्तत्तश्च गुणविशेषः। प्रत्यक्षसिद्धोदुरपङ्कवः। तस्य यथा निकर्षकाष्ठ्या परमाणुत्वं तथ्या प्रकर्षकाष्ठ
या परममहत्त्वमपीति। सर्वसंयोगिसमानुदेशित्वं सर्वेषां संयोगिनां मूर्तानां संयोगवृत्त्या काशाद्यो देशास्तेषां
नावस्तत्वम्। पूर्वमाकाशाद्ये वस्तुवेषु मूर्तं पुंमूर्तत्वं इत्युक्तं संप्रति तु तद्वत्ता काशादिषु वर्तते इत्यप्येन रुतमस्मात्
कारात्क्रियापरत्वापत्तवेगविरहः। एधिवीत्यादीनामिति। नूतत्वमोपाधिकं सामान्यम्। अथ जातिरेव
किञ्चन स्यात्। न स्यात्। योजकनियमानावेन व्यक्तियमानुपपत्तेः। बहिरिन्द्रियाग्राह्यगुणावतैव व्यञ्जिकेति
चेति। न। तदामूर्तत्वं मपि जातिरेव स्यात्। अवच्छिन्नपरिमाणस्य व्यञ्जकस्य सद्भावात्। एवमस्तु कोदो
ष इति चेत्। जातिसंकरात् संचात्। तथा हि मनसि मूर्तत्वं न सन्नित्यतत्त्वमिधः परिहारत्वावर्तमानं एधिवीत्यादि
संकीर्यते। अस्तु तर्हि एधिवीत्याद्यनेकनिबन्धनप्रयुक्तं त्रिरेव नूतशब्दो। आदिवदिति चेत्। न। एकनिमि
अथवा पूर्वमूर्तसंयोगात्वाकाशादिषु वर्तते इत्युक्तं संप्रति मूर्तत्वेन नः प्रचक्षते पुंमूर्तत्वं इत्यप्येन रुतमस्मात्

प्रसूति
कृपे

इत्थे संनवति अने कार्थकल्पनानवकाशात् । तस्माद्रोक्तव्यविषयाऽप्यतया नूतानि सिद्धानि । प्रसिद्धा
 नि च्छतानीत्युच्यते । इन्द्रियात्रयं त्वमिन्द्रियोपादानत्वं तत्र न प्रसो वच्छिन्नान्तरं चिन्तनेदकल्पनयो
 पपादनीयम् ॥ अन्यथा नूतन्यदतिपंचमी समानतत्र सतत्र च मनस एतदे धर्म्येन स्यात् प्रकृतिशब्द
 स्वजावाथो वा । तथा च मनोव्यवहृदाय सन्निधि सिद्ध बाह्य पदमनुपजनीयम् ॥ बाह्ये के केन्द्रियग्राह्यगु
 णा त्वं बाह्ये नानात्मगुणा ग्राहिणो के केन प्रतिनियते नन्द्रियेण साक्षात्कारिज्ञानसाधने ग्राह्याग्रहणयोग्य
 ये गुणा ग्राह्यादयः विशेषाः परस्परं व्यवहृदहेतवस्तद्वत् ॥ अत्र विद्वद्भानेदेन बाह्ये के केन्द्रियग्राह्यगुणा
 वत्त्वं बाह्येन्द्रियग्राह्ये विशेषगुणवत्त्वं चेति बोध्यम् । चतुर्लोकं पृथिव्यं तेजो वायुनां इव आरंभकत्वम् । द्रव्यसम
 वायिकारणत्वम् । स्पर्शवत्त्वं स्पर्शसमवायः । उपलब्धतां चेतत् । अवान्तरात्पुत्रमहत् स्थितिस्थापक संस्कारयो
 गः । शरीरेन्द्रियारंभकत्वं चेत्यपि द्रष्टव्यं । यथाया पृथिव्यं तत्तसां प्रत्यक्षत्वं बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वं रूपवत्त्वं रूपस

गुणव्याख्या

मवायः । इव त्वं द्रवत्वसमवायः । संज्ञाव्यते चेतत् । पृथिव्युदकयोर्गुरुत्वं तत्कार्यं पतनं च । रसवत्त्वं रसो म
 धुरादिस्तद्वत् । आलोकप्रकाश्यत्वं अन्नास्तरूत्वं चेति चार्थः । मूलात्मना पृथिव्यादीनां पंचानामात्मनां च वैशे
 षिकगुणवत्त्वं स्वाश्रयव्यवहृदाय परिकर्तव्यं तत्तत् सामान्यविशेषवत्त्वं वैशेषिकागुणारूपादयो बुद्ध्यादयश्च
 तद्वत् । प्रत्यक्षगुणवत्त्वमपि द्रष्टव्यं । हिलुदकात्मनां चतुर्देशगुणवत्त्वं संख्यामात्रेण साधर्म्यमेतत् । न च गु
 णाः विशेषतो विवक्षिताः संज्ञावितं चेतत्सा धर्म्येन तु व्यापकं परमेष्ठरात्मन्यसंज्ञवात् । तानग्रेण यिष्यती
 ति । आकाशात्मनां क्षणिकैकदेशवृत्तिविशेषगुणवत्त्वम् ॥ क्षणिका आश्रुतर विना शिना एकदेशवृत्तयो
 प्यवृत्तयो विशेषाय स्वाश्रयव्यवहृदाय गुणा विशेषगुणास्तद्वत् । अत्रापि विवक्षानेदादेकदेशवृत्तिविशेषगु
 णवत्त्वं क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं चेति द्रष्टव्यम् । आकाशतारुणा गुणः शब्दः आत्मनि तु बुद्ध्यादिः । दिक्कालयो
 पंचगुणत्वम् । संख्यापरिमाणपृथक् संयोगविजागाः पंचैव गुणादिशिका ज्ञेयाः । सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तका

रत्नात्वं तत्समवेतद्वित्वादिविषयत्वादिसंयोगविजागवर्जसर्वोत्पत्तिमंतिगृह्यते। तेषां निमित्तकारणानि
 कालो न हि देशकालानपेक्षं किंचिदुत्पद्यते। तथा च व्यपदिश्यते इह दानीं जात इति गृहे जातो गोष्ठे जा
 त इति अति निमित्तमपि गेहादितया व्यपदिश्यत इति चेत्। न। तस्याप्यधिकरणसंयोगनिमित्तत्वात्। न ह्यधिक
 करणत्वमकारणत्वमिति। यद्येवं संप्रदानतया अदृष्टद्वारा चाधिष्ठातृतया चात्मनामपि सर्वोत्पत्तिमन्नि
 मित्तकारणत्वमस्ति। तत्कथमनयोरेवोपन्यास इति चेत्। सत्यम्। अधिकरणात्तया तु सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तत्वं
 विवक्षितम्। यथा हि दिक्कालोपाध्याधिकरणसर्वस्योपसृतिर्नैवमात्मोपाध्याधिकरणेति। परत्वापरत्वानुमे
 यत्वं चेति चार्थः। निति तेजसोर्नैमित्तिकद्रव्ययोगः। अग्निसंयोगान्निमित्तादुत्पद्यते द्रवत्वं तत्समवायः। सु
 वर्णादौ तेजसेष्टादौ पार्थिवे। एवं सर्वत्र विपर्ययात्साधर्म्ये वैधर्म्ये च वाच्यमिति। एवमनेन नान्यायेन साधर्म्ये यत्
 देवविपर्ययाच्चाह ते वैधर्म्ये। वैधर्म्ये यत्तदेव विपर्ययादनुवृत्तेः साधर्म्ये। अथा साधर्म्ये विपर्ययोपपन्नस्मात्

वैधर्म्ये १

साधर्म्ये हि

धर्म्ये वैधर्म्ये विपर्ययोपपन्नस्माद्वैधर्म्ये वस्य यमूहत्वा वाच्यमध्यापकेन ग्राह्यं च शिष्ये रिति। तद्यथा
 गंधवती पृथिवीति वैधर्म्ये वक्ष्यति तद्विपर्ययात्। निर्गंधत्वमवादीनां साधर्म्ये उक्तं जलमूह्योः साधर्म्ये गुरुत्वं
 रसवत्वं च तद्विपर्ययादितरेभ्यो वैधर्म्ये विपर्ययस्त्विनरेषां तेजः प्रवृत्तीनां साधर्म्ये गुरुत्वं नीरसत्वं च। एवमात्मानं विदु
 यपरार्थं वमचेतनं च। मनो विहायानंतःकरणं वमनणुकरणं च। अंते विहायानिस्त्रेह वमत्के दवं च। ने जे विदु
 यानुम्वमदाहकं च। जलमूहोतिरनिलानामपौ कजस्पृशं वचं। जलमूहोतिषो रपाकजरूपवचं। दिक्कालमनसां वैशे
 विकगुणाविरहः। वाय्वाकाशदिक्कालमनसामतींद्रियत्वं। आत्ममनसोः शरीरावच्छेदकं हि हित्वा जः। वाय्वादीनां
 रूपत्वं। आकाशादीनां स्पर्शान्न्यत्वं। काशादीनां तत्त्वमित्यादि। तदेव मुक्तं वैधर्म्ये। अतरेभ्यो विपर्यये वि
 तं ननु मध्यवर्तिनिरत्यविशेषवत्त्वादिभिरन्यापैः। किंतु कियानपि विवेकसिद्धातीत्युक्तम्। न च तावत्तद्वृत्तवत्त्व

ना विपरस्परता व्याप्तेः १

न विवेकस्य तादवस्था तत्कृतो विवेकः स्यादित्यपेक्षायामाह ॥ इहेदानीमिति । इह प्रकरणे इदानीं भवसरप्राप्तावेक
 कमित्येतावते च चरितार्थे शस्त्रप्रत्ययापादानं वीप्सायां न्वयस्त्वज्ञापनार्थम् । पृथिवीत्वान्निसंबंधात् पृथिवीति
 । पृथिवीत्वसामान्यविशेषस्तेनानिमतः संबंधः समवायजननास्तस्मात् न त्वेकार्थसमवायसंयुक्तसमवा
 यादेरित्यर्थः । ननु पृथिवीस्वरूपसिद्धौ किं लक्षणं नासिद्धे साधनस्य वैयर्थ्यात् तदसिद्धावाश्रयासिद्धेना
 स्वरूपसिद्धौ व्यवहेदस्य साध्यत्वात् । तथा हि ॥ पृथिव्यवादि न्योनियते । पृथिवीत्वात् यत्पुनरितरे न्योन
 नियते नासौ पृथिवी । तस्मादितरे न्योनियते । तथाप्यप्रसिद्धविशेषणः पक्षः । इतरं व्यवहेदस्य क्वचिद
 प्यप्रसिद्धः । सिद्धौ चासाधनवैयर्थ्यात् । न । इतरव्यावृत्तेर्घटोवैयर्थ्यात् । सिद्धत्वात् । किंत्वापरमातोराच
 न्मगोलकात् पृथिवीत्वनिमित्ताक्रांते व्याप्या व्यवहेदव्यावृत्त्या व्यावृत्तिरिति साध्यत इति । न दोषः ।
 अथ किमेतन्नक्षणाग्रमुच्यते । केवलव्यतिरेकि विशेष एव न क्षणम् । तथाचाचार्यः । समाना समानता

हेतुः नैवेदं वा

यथावादिन
 वेयं न पृथि
 वी ॥ ४

तीयव्यवहेदो लक्षणार्थ इति । एवं तर्हि पृथिवीत्वनिमित्ताक्रांते व्याप्या व्यवहेदनेदव्यावृत्त्या व्यावृत्ति
 क्वचिन्नसिद्धेति पुनरप्यप्रसिद्धविशेषणत्वमायात इति चेत् । नापक्षसंबन्धिनो विशेषस्य सर्वत्राप्रमि
 तस्यैव साध्यत्वात् । प्रसिद्धो हि धर्मो धर्मिणमन्वेति ननु धर्मो न्योनियततयेव प्रसिद्धः साध्यते । तथा च सति
 साधनवैयर्थ्यादिति । तथापि घटादौ चेदितरव्यावृत्तिः प्रत्यक्षसिद्धा ततस्तदुपदेशेनान्वयादेव परमाण्वदो
 साध्यतां किं घटादिकमपि पक्षे निक्षिप्य व्यतिरेक आश्रित इति चेत् । आस्तां तावदयं सुहृदुपदेशः केवलव्यति
 रेकिलक्षणं निर्वृत्तं । व्यवहारसिद्धिर्लोकाप्रयोगेन । तथा हि विवादाध्यासित इव पृथिवीतिर्व्यक्ति
 यते लोकेन पृथिवीत्वात् । यत्पुनः पृथिवीति न व्यवक्रियते न सा पृथिवी यथावादि । न च नेयं पृथिवीति । त
 स्मात्तथा व्यवक्रियत इति । अत्रापि व्यवहारविषयस्य स्वरूपतः सिद्धेर्नोऽत्रयासिद्धिः । पृथिवी व्यवहारस्य

व

सामान्यतः १
संमुखस्यसिद्धेर्नाप्रसिद्धविशेषणत्वात्त्यासा निमित्तविशेषवतः साध्यत्वान्नसाध्य नवेयर्थो सर्वेष्टिबीपहीकरणेन न
न्ययित्वा यद्यस्यान्यव्यतिरेकावनुविद्यते तत्र देतुकं यथाद्यदादिहेतुकमनुविद्यते च पृथिवीव्यवहारः पृथि
वीत्वास्यान्यव्यतिरेकाविति चेत् न। न च पृथिवी त्वनिमित्तकत्वे पृथिवी व्यवहारस्य साध्येन्यथा जायात् केवलं सर्व
नामव्यवहारमात्रेण यत्रोपमन्ययः। स च व्यतिरेकान्नमिद्यते विवक्षाभेदादिति। यत्पुनरहं नृषणां नक्षरां चिह्नं लि
गमिति पर्याय इति। तदसत्। व्यावृत्तौ व्यवहारो वा साध्यः न्ययिनोऽनवकाशात्। व्युत्पन्नस्य स्वयमेव व्यवहारात्। अथ
त्यन्नस्य सपन्नपरिचयात् जायात्। कथं तर्हि क्रियावत्तद्व्यमिति द्वयलक्षणोपपद्यते। द्वयस्यैवायमसाधारणोऽ
र्म्हः। समवायिकारणत्ववदुक्तत्वं त्वेति प्रतिपादनार्थम्। न तु त्वद्वयत्वेन। द्वयमात्रं पक्षीकृत्य व्यावृत्तिसाध
ने नागासिद्धत्वात्। न त्वेद्वयमात्रपक्षीकरणोपसाधारणत्वादिति। तस्माद्वायुमनसोरप्रत्यक्षत्वेन द्वय
त्वविप्रतिपत्तौ क्रियावत्त्वेन तत्प्रसाध्य नागासिद्धिः परिहरणीयेति तात्पर्यम्। येतु प्रमाणमेव सर्वस्य व्यवस्था

किंवा नो

१०

मंडनाचार्यः ५

पकं न तु त्वद्वयत्वं तदपेक्षायामनवस्थामाहुः। तेषां निन्दामिव पिबामि चेति न्यायः। यतो व्याप्यति विप्रतिप
रितारेण तत्र दर्शय्य व्यवस्थापकं तत्र व्यवहारव्यवस्थापकं च प्रमाणमुपाददते तदेव तु त्वद्वयत्वं। अनुवा
दः स इति चेत्। अस्माकमप्ययमनुवाद एव। न ह्यनौकि क मित् किं चिदुच्यते। न चानवस्थावैद्यकादौ रोगा
दित्वद्वयवद्व्यकिरणादौ शब्दादि त्वद्वयवद्व्यवस्थापकत्वं। तत्रापि हि संमुखव्यवहारमात्रित्यवद्वय
नैव व्युत्पत्तिरिति। द्वित्युदकात्मना चतुर्दशगुणवत्त्वमिति साधर्म्यमुक्तं। तत्र के ते चतुर्दशगुणाः। पृथिव्यामत आ
रु। रूपेत्यादि। न तु गन्धसाहचर्यादूपादयोपसाधारणतामापन्ना इति युक्तम्। केवलं स्पेयगन्धस्यासाधा
रणत्वे विशेषणं सामर्थ्यात् तच्चानुपदमेव स्फुटयिष्यति। एषु सूत्रकारसंमतिमाह। एते चेति। गुणानां वि
निवेशो द्रव्येषु सवायः। सप्रतिपाद्यत्वेनाधिक्रियतेऽस्मिन्निति द्वितीयोऽध्यायस्तत्र रूपरसगन्धस्पर्शवतीष्ट

धिवीतिस्त्रकारवचनासिद्धाः ॥ १० ॥ चाक्षुषवचनात्सप्तसंख्यादयः ॥ तिसंख्यापरिमाणानि पृथक् संयोगवि
नागोपरत्वापरत्वेकर्मचरूपिद्रव्यसमवायाच्चाक्षुषाणीति सूत्रे संख्यादीनां चाक्षुषत्वे हेतुत्वेन रूपिद्रव्यस
मवायउक्तः ॥ नचासिद्धस्य हेतुत्वमतस्तेपिरूपवत्यां पृथिव्यां सप्तसिद्धाः ॥ पतनोपदेशाद्गुरुत्वमिति ॥ संयोगाद्य
नावेगुरुत्वात्पतनमिति पतने गुरुत्वस्य हेतोरुपदेशात्पतनवत्यां पृथिव्यां गुरुत्वमपि सिद्धं ॥ नह्यसिद्धस्य हेतुत्वं
नापिव्यधिकरणस्य कर्मसमवायिकारणत्वम् ॥ नोदनादिषु विपर्ययो सदृशेनादिति ॥ अग्निः सामान्यवचना
द्रवत्वमिति ० सध्विर्हेतुमध्यस्थिष्टा पार्थिवानामग्निसंयोगाद्भवत्वमग्निः सामान्यमिति सूत्रे सध्विरादीनां द्रव
त्वमग्निः सुमानो धर्म इत्युक्तमतो द्रवत्वमपि सिद्धं ॥ उत्तरकर्मवचनात्संस्कारइति ॥ नोदनादाद्यमिषोः क
र्मतत्कर्मकारिताच्च संस्कारा उत्तरतथोत्तरसुतरंचेति सूत्रे इषुकर्मोपदेशेन पार्थिवद्रव्यस्योत्तरस्थिन्क

ना ३

२१ शीजनकश्च शीवरेगवत्तुव्यसंयोगः

र्मणिसंस्कारः कारणातयोक्ताः ॥ तः सोपि सिद्धः ॥ उपलक्षणेनैव ॥ आद्यकर्मकार्यतयाप्युक्तसूत्रेव सिद्ध इ
ति दृष्टव्यम् ॥ नोदनेन सूत्रकारसंमतिप्रदर्शनेन व्याजेन सर्वत्र प्रमाणमादर्शितम् ॥ तथा हिरूपादिष्वेकादशसु
प्रक्षेपतेन त्रिंशकमनुमानं गुरुत्वेऽग्निसंयोगान्वयव्यतिरेकानुविधायितयानेदमिहृदीरादिवत्संयु
क्तसमवायेनान्यस्येति प्रत्यक्षमेव सोपपत्तिकंद्रवत्वेनिरंतरोगतिसंतान एव वेगव्यवहारहेतुरिति दुर्दुरु
दविप्रतिपत्तिव्युदासाय कार्य त्रिंशकमनुमानं संस्कारइति ॥ एवं गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वे व्यवस्थिते पृथिवीत्वव्य
यवस्थाहेतुन गुणविशेषानाकृष्य दर्शयति ॥ क्षितावेव गंधो वर्तते न द्रव्यांतरे तेन गंधसमवायः पृथि
वीत्वव्यवस्थाहेतुरित्युक्तं भवति ॥ यत्तु सुगंधिसन्नित्वं सुरभिः समीरण इति तत्पार्थिवकुसुमाद्यधिवासुनि
बंधनंतदव्यव्यतिरेकानुविधानात् ॥ ननु स्य जावत इत्यवसेयम् ॥ ननु तथाप्यव्यापको गंधः ॥ क्षिते चैव
मापोषु मणिवज्रादिष्वनुपलब्धेस्तत्कथं तद्व्यवस्थाहेतुः ॥ न ॥ पाकेन पृथ्वीरूपपरावृत्तौ रूपांतरोत्पत्तौ च

कज्ञरूपस्य गन्धसहचरतया तत्रापि तदनुमानात्। अनु^तद्रुतदत्तपक्षसमस्तव्याप्य इवेत्यभिप्राय
वानाह। रूपमनेकप्रकारं शुक्लादि। क्षितावेवेत्यनुवर्तते। यद्यपि शुक्लादिरूपं समुच्चयेन न संभवतीति सहिजा
तिसमुच्चयो विरोधात्। देवानुपपन्नः। व्यक्तिः समुच्चयोऽपि न व्याप्यनुपलब्धत्वात्। नाव्याप्याव्या
प्यद्विजातीयत्वाविरोधात्। किमेतत्तर्हि चित्ररूपमिति यथा शुक्लमिति शुक्लं जातीयं तथा चित्रमिति चित्र
जातीयं व्याप्य चित्रप्रत्येकं च न द्वैतिव्यवच्छेदहेतुर्नानासिद्धत्वात्। तथापि क्रमेण शुक्लाद्यनेकरूप
समवायत्तत्वात्। समुच्चयः क्षितावेव। किंच शुक्लं शुक्लतरं शुक्लमाद्यवांतरानंतजातिमद्रूपं क्षितावे
वनान्यत्र। तत्र स्पष्टं शुक्लत्वेऽपि नावांतरांतरतम्यमस्ति। पार्थिवद्वयसंज्ञा तथा प्रतिज्ञासः। एवं तेजसो
पिशुक्लमासुरैकस्य नावलस्य नाविकविशेषा नावः। येषु न राहुः। शुक्लत्वादिकमेव सामान्यं ना

अपि नानि। निः।

तदुक्तं

स्ति कुतस्तर्हीतरतारतम्यम्। एकैका एव हि शुक्ला रूपादिरूपव्यक्तयोऽनित्यादौ व्यव्यक्ति निर्व्यज्यंते
तारतम्यं त्वमृषामाश्रयमिष्टतया। यथा यथा हि धवत्ने इवोक्तं द्रव्यान्नुप्रवेशं सूया तथा तारतम्या
नासदिति। तेषामाश्रयस्थितविपिषावकसंयोगात्पूर्वस्वरूपनिवृत्तिरुत्तररूपोत्पादश्च न स्यात्। अनंतव्य
क्तिसमावेशस्य निरतिशयस्य नित्यस्य सामान्यादन्यत्वं नोपपद्यते। अस्तु शुक्लत्वं दिकं सामान्यमेवेति
चेत्। तामोत्वादिना परस्परजावानुपपत्तौ जातिसंकरप्रसंगादिति॥ सः षड्विधो भूरादिरिति। अस्यापि व्या
प्तिमेषादिषु गंधवत्पाकज्ञरूपेणानुमानात्। अत्राप्यवांतरानेकसामान्यविशेषवान्नसः। पृथिव्यामे
वेति वाक्यार्थः। अपामेव्यक्तमधुर एवरसः स्य नावतः। अवांतरानेदास्तु नारिकेल्यादिजलगताः पार्थिवद्व
योपाधिकाः। तेन गंधवती पृथिवी० अवांतरानेकसामान्यविशेषवद्रूपवती अवांतरानेकसामान्यवि
शेषवद्रूपवती चेति नक्षणाः॥ स्यादेतद्यथा रूपवत्त्वाविशेषेऽपि त्रयाणामनेकविधरूपवती पृथिवी

व

तर्हि

सु

अत्र हि स्पर्शवतीत्युच्यमाने जलायति व्याप्तिः स्यात् पाकजवतीत्युच्यमाने तेजसा पाकजद्वयवत्वाः तिव्याप्तिः अतः पाकजस्पर्शवतीति

२२

अत्र हि स्पर्शवतीत्युच्यमाने जलायति व्याप्तिः स्यात् पाकजवतीत्युच्यमाने तेजसा पाकजद्वयवत्वाः तिव्याप्तिः अतः पाकजस्पर्शवतीति
मुक्तं च यत् रूपवज्जत्वात् मुक्तं नास्वरूपैवेतेजः । तथा गंधावांतरनेदमाश्रित्य द्रव्यनेदः स्यादित्यत आ
ह ॥ गंधो द्विविधः स्फुरन्निःसुरनिश्चेति । क्षितावेवेत्युच्यते तेन द्रव्यांतरे । पाकजश्चरवत्त्वयमेकस्मिन्नेव द्रव्ये
कात्वेनेदेन वर्तमानः प्रकारनेदवानपि न द्रव्यांतरव्यवस्थाहेतुरिति भावः । स्पर्शोऽस्याः पाकजोपाकजस्य
विवर्तीष्टमिवीति । अत्र गंधरूपपरस्मानां पाकजत्वं स विस्फुटत्वान्नोक्तम् । स्पर्शस्य तु तथात्वे विप्रतिपत्तिः । न
हि गंधादिव द्विशेषतः स्पर्शः पाकस्यान्वयव्यतिरेकावन्तु विधत्ते । पार्थिवत्वमात्रेण तथा कल्पने पटिमाया
दिष्टपितथा कल्पना प्रसंगात् । तदेतद्विप्रतिपत्तिर्बीजमपनिनीषन्नेवोक्तवान् पाकजस्पर्श इति यदि हि पा
कजो न स्यात् संख्यापरिमाणा दिवदविशिष्टस्यात् । तथा चाशीविषष्टश्चिककीटादिदेशेषु शकसिं बिष्ट
श्चिकपत्रिकादिषु च स्पृष्टेषु दृष्टोदुःखविशेषेणोपपद्येत । अपि मूलादि विशेषेषु च स्पृष्टेषु तदुपशमो

वि० ए० ०

२४

२२

विलसद्व्या
हास्य इति
नियमः
न जस्पर्शः
स्पर्श इति
तथापि न पा
कजः ३

न स्यात् । गवादिचांडात्यादि स्पर्शविधिनिषेधोच्यमाने तेषां न स्यातां । न च द्रव्यमात्रे तावुपपद्येते । दर्शनस्पर्श
न स्यात् । घ्राणाद्यादनेनेदेन मातंगमदिरादि प्रायश्चित्तनेदानुपपत्तिप्रसंगात् । ततः पार्थिवस्पर्शापि पा
कजः । पार्थिवविशेषगुणत्वाज्जध्वदित्यवधातव्यम् । ये तु मन्यन्ते पृथिव्यां स्पर्शो नास्तेव । ओत्प्लो
त्येविहाय स्पर्शान्तरस्यानुपपन्नबाधितत्वात् । शैथमेव हितेजः स्पर्शो नास्ति नूतं औत्प्लोचोदक
स्य स्पर्शो नास्ति नूतम् । अनुष्णाशीतत्वेनानुन्ध्यत इति तान्प्रत्याह । अनुष्णाशीतत्वे सतीति । बलव
त्तजातीयग्रहणाच्च तमग्रहणं रवत्त्वनिमजः । तथा चानिभावकमन्यतरद्वयमुपलभ्येत न चैवंप्र
कृते किंतु शैत्योत्प्लोत्पलनेपितदिलक्षणा स्पर्शोऽपलभ्यत एव तथा विधेत्तमसि शुष्कपार्थिवद्रव्यस्य
ति भावः । संपृथिवीयद्यनित्यैव तदावयवानवस्था स्यात् । एकस्पर्शश्चिदवयवस्य निवृत्तौ निराश्रयं

त्वकार्यमापद्येत ० अथ नित्येव निःप्रामाणिका तर्हि स्यात् ० कार्यचगंधवदपि द्रव्यांतरमापद्येत तत्राह
सा तु द्विविधा ० नित्या चानित्या चेति ० चकारो मिथः समुच्चयार्थे नियमनिराकरणापरो ० तेन नोक्तदोषाव
काश इत्यभिप्रायः ० का पुन नित्या महती हि मही महत्वादेव कार्यत्वाद नित्या ० अणुपरिमाणा नोपलभ्य
त एवेत्यत आह ० परमाणुलक्षणा नित्येति ॥ लक्षणे स्वभावः कार्यमेवात्र प्रमाणं न विष्यतीत्यभिप्रायवताने
ह प्रमाणान्तरमादर्शितम् ० तथा हि ॥ स्थूलकार्यस्थूलोष्टादेरवयव क्रिया विजागादिन्यायेन विनश्यमानस्या
त्यतर अल्पतमादिना वाद्यतोना ल्पीयस्तं परमाणुमाचक्षते ॥ एष अवयवावयवि प्रसंगे निता वक्षिर
वक्षिरैवानेतावयवा रज्जुत्वा विशेषणमेस पृथपादीनां परिमाणानेदानुपपत्तेः ॥ न च कारणा संख्याया अ
विशेषे पि परिमाणेषु च ये विशेषा दिशे षट्ति युक्तम् ॥ तयोरपि संख्या विशेषा नावेऽनुपपत्तेः ॥ नापि प्रत्यया
वधिः कस्यचिदंत्यस्य निरवयवत्वे तदनुपपत्तेः ॥ इव स्यावयवविजागा विनाशा न्यां विनाशा वातः नापि वि
प्रसंग इति वि २

प्रसिद्धावेव संज्ञा २

प्रसंग इति वि २

जागावधिस्तस्य विनश्यमाना अयं तथा तदजावेतदनुपपत्तिः ॥ न चैव अय एवेति विजागा इति युक्तम् ॥ किं
चिद्विस्तृतश्चिद्विस्तृत इत्यनेन तु तदेव तस्मात् ॥ निरवयवाव धिरवयवावयविज्ञायते ॥ तर्हि तमेतन्न तु
प्रमितमिति चेत् ॥ अत्र कुश्चिदाह ॥ किं तत्र प्रमाणान्वेषणाया ॥ असरेणोः प्रत्यक्षे सिद्धत्वात् ॥ तस्य चावयव
कल्पनाया प्रमाणा नावे निरवयवत्वादिति ॥ तदसत् ॥ तस्य चाक्षुषद्रव्यतया महत्वादेव द्रव्यवत्वाच्चेति ॥ यदि
द्रव्यस्य चाक्षुषता महत्त्वमंतरेण स्याद् दूरदूरतरादेन महत्परिमाणा प्रकर्षे मनुवि ॥ दध्यत् ॥ यदि च सानेक
द्रव्यवत्ता नदीयेत महत्त्वमपि नादियेत् ॥ तद्वा दृष्टो तस्यापि व्यावृत्तिः करणत्वात् ॥ अन्यथा तस्य कर्षमह
त्वप्रकर्षानानुविद्ययात् ॥ तस्माद्विवादा अपासितस्त्रसरेण महानने कद्रव्यांश्चास्मदादिचाक्षुष
यत्वात् ॥ दृष्टवदिति ॥ अपर आह ॥ अणुपरिमाणा तारतम्यं क्वचिद्विज्ञातं परिमाणा तारतम्यत्वा न्महत्
परिमाणा तारतम्यवदिति ॥ तदप्यसत् ॥ परा अयं दोष प्रसंगात् ॥ नासौ परमाणुः संतु तर्हि तदवयवावयवका

रसा

योनुमिताः परमाणवः न हितेपि महत्तेरूपविशेषवतां चाक्षुषत्वप्रसंगात् तेषां च कार्यत्वे प्रमाणान्व
 ल्लो होतव्यवाननुमानं यद्यपि चार्ण त्वान्निख्यवत्वाच्चतेषां महत्परिमाणारंभेन कारणं महत्त्वप्रचये
 स्तथापि बहुलसंख्यास्तीति सर्वसमंजसं नोक्तोत्तरत्वात् अवश्यं हि तसरेणोरवयवैरनेकद्वयैर्न वितव्यं
 तस्य महत्त्वात् महत्त्वं प्रतिचावयवगतस्यानेकद्वयस्यापि कारणत्वात् अन्यथा महत्त्वस्य तु कर्षणविषय
 धाना नुपपत्तेः तस्मात् तसरेणोरवयवास्मावयवा महद्वयारंभकत्वात्तु वत् बहुलं अतएव परिमाणप्रचयानु
 पपत्तौ महदास्नेकत्वात् तुल्यपरिमाणप्रचयतत्वे ज्ञेयाधिकसंख्यतु वत् ते च न ज्ञेयं ते सावयवत्वाच्च
 वत् विपक्षे बोधकमुक्तम् तदवयवानां त्ववयवकल्पनानवकाशः प्रमाणान्नात्वात् बोधकसत्वा
 त् इव्यारंभकत्वमूर्तत्वादीनामनुकूलतत्वात् अनवस्थाप्रसंगस्य च प्रतिकूलस्य सुखत्यादि
 त्वपरमाणुसिद्धिः तस्मात् कार्यद्वयतत्त्वावयवमिति समनियमसिद्धौ कार्यद्वयत्वेन सावयवत्वं

किंचित्स्य र्गवत्वेन द्वयोः

असाध्यतएवावयवा कार्यत्वं व्यावर्तते न निरवयवं परमाणुमुपपादयिष्यमइति अनिप्रायवानाह
 ॥ कार्ये न क्षणालिति दुर्लभपरमाणुव्यवहृतिः ॥ किमत्र प्रमाणमत आह ॥ साचेति येयमुक्तसूपा
 दृश्यते साप्रत्यक्षसिद्धयर्थः ॥ स्थैर्ये स्थिरता चिरकालावस्थायित्वमिति यावत् आदिग्रहणादिष्टं न कल्पे
 जत्वादिव्यहविरोधित्वं अवयवसन्निवेशास्तत्सामान्यविशेषानि चंजकसंस्थानविशेषाः ॥ स्थै
 र्योदीनिचावयवसन्निवेशाश्च ते विशिष्टा न होतव्यान्तरे संभवति जत्वादीनां प निपातमात्रेणैव
 नंगुरत्वात् न च पार्थिववदं मोदव्यान्तरंगद्विष्टानि पूर्ववदं वा विरुद्धं न च पार्थिववत्त्वद्व्यान्तरं तत्
 जात्यनिव्यंजकसंस्थाननेदवदिति यतस्तत्तत्संस्थाननेदवती अतएवा परजातिबहुलोपेताननु सर्वस्य
 चेतनादन्यस्य परमाणीत्वात् किमुन याचेतनप्रयोजनसाध्यतद्व्यत आह ॥ शयनेति ॥ आसनमवस्थि
 तिः आदिग्रहणाद्वैकल्यादुपिकर्मादि चकारादनिघाताद्यनेकापकारकरीवे

ति तदिदं पाराशर्यमस्याः किं विषयतयेव नेत्युच्यते। किंतु त्रैविध्येनेत्युत आह॥ त्रिविधं त्रैविध्यं। शरीरमिन्द्रियविषयद्वयसंज्ञायस्य तदिदं तथोक्तम्। एतेन शरीरत्वमिन्द्रियत्वं विषयत्वं वा ज्ञातिरस्ति। प्रथमद्वितीययोः पृथिवीत्वादिना परापरजावानुपपत्तेः। तृतीये निःसामान्ये योरपि सामान्यत्वावयो विषयत्वात्। तस्माद्यदवच्छिन्नआत्मनि नोगस्तदं व्यापविशरीरम्॥ शरीरसंयुक्तं साक्षात्प्रतीतिसाधनमतीन्द्रियमिन्द्रियम्॥ प्रतीयमानतयान्नोगसामान्यविषय इति॥ तद्वत्तत्त्वरूपे पाधिनिबन्धनापत्ताः संज्ञा इति॥ च स्वर्ग्यो वद्यादिभ्यो वा योर्हि चतुर्विधं कार्यं न नः प्रवृत्तीनां चैकविधमेवेति॥ अनेकावांतरप्रकारवच्छरीरारम्भिकाद्येव न द्रव्यांतरमित्यत्रिप्रायवास्तद्देदं दर्शयति। शरीरद्विविधं यो निजमयो निजं चेति॥ ननु यो निजबन्धायो निजं शरीरमुपलभ्यते इत्युत आह। तत्रेति। देवानामृषीणां च ऋयते हि ब्रह्मणो मानसामन्वाद्य इति॥ ननु कारणमिति त्वयदि कार्यं स्यात्कार्यमेव न स्यात्। स्याच्च भूदादिव्यतिरेकेण विद्यत इति॥

न शरीरत्वस्योष्मजकृमिमशकादिनिर्व्यञ्जितचारात्। संस्थानविशेषवत्त्वासिद्धेः। त्रिदशाः स्वत्वे तेऽनेकमन्वन्तरायुषोऽनिमिषचक्षुषो न नञ्वा रिणः कामगास्त्रिनयनचक्षुर्नृजादयः॥ अस्मदादयस्तु दशदशाः शतवर्षपरमायुषः परित्रमवक्षुषोऽनञ्चराः प्रहृतगतयो द्विनयनचक्षुर्नृजाः किंचित्संस्थानसाम्ये त्रिगोत्रवयादिवृत्तातिनेदोपपत्तेः॥ न च संस्थानमपियो निजत्वे नियमकम्। मनुष्यगोत्रजन्मजगादीनां तदभावे पियो निजत्वात्। तस्मात्सर्वेषां स्वकर्मे निबन्धनो नोगः। तच्च तन्नांतरीयकतया जन्मयुषी आक्षिपति। तत्र येन कर्मणा गर्जवासादिदुःखमपि नोजयितव्यमस्ति तेन यो निजमुत्पाद्यते। तदनेन त्वन्यचेति युक्तमप्यश्याम॥ तदेतदाह॥ धर्मविशेषेति। अणुन्य इति मूलकारणमिदं शो नत्वणुमिरेवाहृत्य शरीरमारभते। तदेतदग्रे व्यक्तीकुरिष्यति। द्वाणुकादिप्रक्रमेणेति। द्वादजं तन्नां मशकादीनां यातना शरीराणि। यातनानरकपीडा तस्य शरीराणि यातना शरीराणि। इत्यत्र नारकणा मितिशेषः। द्वादजं तन्नां शरीराणि।

संस्थानि संस्थानेद विवक्षया नोक्तं योगायतनविवक्षया नोक्ता। अधर्मविशेषः प्रकृतो धर्मः तत्स
 हिते न्यः नहिये निजं शरीरमयः कुं नीपाकक्रकचदारणादिदुःखसहनक्षमं नापिनरकयातनासुयोनि
 स्पर्शसुखमानुषं गिकमपि श्रूयते नरनरका एवेन संतिष्ठते अप्यनाज्वा सप्रसंगादिति। इह यो निशब्देना
 यदि कारणमात्रमुच्यते तद्वै विध्यनोपपद्यतेत्यत आह। श्रुतेति। संनिपातः परस्परमेतत्कतज्जं यो निजं प
 शवोग्राम्याज्जलुः पदाः औरणामगाः। गर्भे वेष्टनं नर्मपुण्ड्ररायुः पक्षिणो विहगमाः। मरी सृपापरि
 तः सर्पताशीलाः सर्वकीटमत्स्यादयः। यद्यपि चोद्भिजो पितृक्षारयः शरीरनेरतयो वैवव्याख्यातमुचिता
 स्थाप्यतिमंदांतः संज्ञतया लोकप्रसिद्धसुखदुःखनो कृच्छिष्टप्रममीषामपि वसन्त्यायेण जग
 त्पि पकारकतया तदधीनतया च विषयतां विवक्षन्तं तर्ज्या व्याख्यास्यते। कया चिद्विवक्षयांतर्जतम
 पिष्टप्रग्व्याख्यायते। यथात्र यथा र्थत्वेन विपर्ययत्वे सति स्वप्रसंगाय ज्ञाने लोकप्रसिद्धिमाश्रित्य

कया चिद्विवक्षया पृथक् सूतमप्यंतर्ज्यव्यवस्थाद्यते यथा प्रमिते न्यत्वेन विद्यापि यथार्थत्वेन स्मृतिर्विद्यायां कया चिद्विव
 क्षया सदपि किं चिद्रूपमनसि धारुपांतरमुच्यते यथा। त्रैलोक्यपरसंगंधाभापाकतलमनुक्ता सौराद्युक्तं शरीरं द्रियया क
 पुकादिप्रक्रममुपेक्ष्यो निजत्वाद्यक्तमित्याचार्यो लीयकथं पुनरेतत् इह दृष्टादयः प्रतिनियतनोक्तं धिष्ठिताः जीव न मरण
 स्वप्न जागरण रोग जे षज प्रयोग बीजसनातीयानुविधानानुकूलोपगमप्रतिकूलामशमादिभ्यः प्रसिद्धशरीरवतानपैते संदिग्धासि
 दाः। आध्यात्मिकवागुसंबंधात्। सोऽपि प्रले निषिक्ता नाम पां दो हृदस्पणश्चि वस्यैव धातौ रज्यादानात्। तदपि हृदि जग्नं क्षतं सरो
 त्पणाभ्यामिति। अन्यथा कारणं विना कार्योपनिप्रसंगे सर्वप्रिदमालून विजीर्णमापद्यतेति संक्षेपतः। आगमे आत्रार्थं बहुतरांनुसंधय
 रतिकथं पुनर्मानुषादिकशरीरपाश्चि वंगधक्के दपाकव्यूहावकाशा दानेन्यः पावजैतिकमिति हि प्रसिद्धिः। सत्यं पञ्चानां कारणत्वमात्रेण
 ननु समवायितया। अथ तथैव किं न स्यात्। इह द्योपुकादिप्रक्रमेण तावदयमारंज इति वक्ष्यते तत्र यदि विजातीयपरमाणुभ्यामे
 कमारज्यत अंगधमरसमित्यापद्यते एकस्य गंधादेरनारं प्रकृतात्प्यारं प्रकृते सततोपनिप्रसंगात्। अपेक्षणीया नोक्ता। अ
 थानेकस्यापि कुत एतन्नपुंसज्यते समवायिकारणस्यापेक्षणीयत्वात्। नह्यने प्रक्षितसमवायिकारणमसमवायिकारणमा
 रं न त इति चेत्। तदेकत्रा पितुल्यं न च तत्वादिगतानां रूपादीनां अनेकेषामेव वारं प्रकृतं दर्शनाद न्याजाः पितया कथ्यन्ते यु

कं कारणानां समातीयतया तत्र तथोपपत्तेः विजातीयानामारंभकत्वेन न्यथापि न विषयति विषये जाधका नावाहते नो संज्ञं
 सुरभिः समीरण इत्याद्युपपद्येत न। एकेन गुणेन गुणारंभे जाति संकर प्रसंगात् तया हि गंधवत्त्वात् द्युणुकं पृथिवी सजाति यि
 सां सिद्धि कद्रवत्वात् तत्वाच्च जलं स्यात् एवं गोश्वर रूपत्वादुल्लेखेन स्यात् अपाक जो नुल्ला शीतस्पर्श ता द्युः स्यात् तदयं
 प्रमाणार्थः गंधवति द्युणुका निगंधवद्विरेव परमाणु निगारंभे कार्ये सति गंधवत्त्वात् पार्थिव परमाणु द्युयारंभे द्युणुकवत् वि
 वादा ध्यासिताः परमाणवो गंधवन्त्येव द्युणुका न्यारंभे गंधवत्त्वात् ये पुनर्निर्गंधा न्यारंभे न। ते गंधवतः यथा निर्गंध जलघा
 रंजका परमाणवः न च नैते गंधवतः तस्माद्गंधवन्त्येव द्युणुका न्यारंभे न दृष्टानां सिद्धिर नियमार्थे सजातीयान्यामप्यारंभान्युपगमात्
 अन्यथा निर्गंधस्य जलादेः नीरसस्या न जले नीरूपस्य जपवनस्या नुपलभ्य प्रसंगः एवं सां सिद्धि कद्रवत्वं तत्वात् द्युणुका नितया नृतेरण
 निगारंभे कार्ये सति सां सिद्धि कद्रवत्वं तत्वात् अप्यपरमाणु द्युयारंभे द्युणुका द्यारंभे का इत्यादि स्वयं भूत नीयं तस्मात् सजाती
 यानामेवारंभकत्वं न विजातीयानामिति स्थितं तथापि शरीरस्य कथं पार्थिवत्वं विनिश्चयः इत्थं केदादीनां पशवतावपि शरीरस्य प्रत्य
 र्ज्ञेयतात्वात् गंधस्य च यावत् द्रव्यजावत्तात् घटवत् यथा हि पृथ्वी पार्थिवत्वं केदकोष दुशयोरपि गंधो नुवर्तते। नो स्यात् यत्तु के
 द्युमादि वासित जलादि गंधवन्निवर्तते तथा शरीरे पीति। तद्वत् पार्थिवत्वमवधार्यते इति इन्द्रियमाह। इन्द्रियमिति गंधव्यजं कथं दि
 कवत् जल परमाणवः शीतान्येव द्युणुका न्यारंभे शीतत्वात् ये पुनरशीतान्यारंभे न ते शीताः यथा शीतं जलं द्युणु

पा. २. हरि. २.
 कादयः पराग्रहणेनैव ज्ञाता दयः। ओषधिग्रहणेनैव तद्विकारास्तंदुल्लेखेनैव ज्ञाता दय इति। ननु कोयं द्युणुकारि
 प्रक्रमो द्युणुक एव प्रमाणं नावात्। त्रसरेण वस्तावत्प्रत्यक्षसिद्धाः ते च चाक्षुषं पदं व्युत्पादितं महो तो द्रव्य
 स्य चाक्षुषतां प्रतिरूपविशेषवन्महत्त्वं स्यापि कारणत्वादन्यथा इतरादी तत्प्रकर्षानु विधानानुपपत्तेः
 महत्त्वे सति रूपवत्त्वाच्च ते सावयवाः कार्यो ज्ञान्यथावयवगत संख्या द्युणु पपत्तौ महत्त्वानुपपत्तेः। नि
 त्यत्वे प्रकर्षकाष्ठा प्राप्ता नैव स्य महत्त्वे विरोधात्। न च त्रसरेण वयवा अप्रथिसवियवास्तदवयवकल्प
 नाया प्रमाणा नावात्। न हि त्रसरेणु वत्तोपि महो तो रूपविशेषवतां महतां चाक्षुषत्वं प्रसंगात्। अथपि
 च ते मह्य व्यावृत्ते रणु परिमाणे निरवयवत्वाच्च प्रचयवंचितास्तथापि बलान्महत्कार्यं द्रव्याण्यारभ्यते
 तथा च परमाणव एव त्रसरेण वयवा इति कुतो द्युणुकं। उच्यते। महत्कार्यं स्य कार्यो द्रव्या इत्यत्र नियम
 रद्युणुकसिद्धिः। अन्यथा परमाणु निरेव बलत्वं संख्यापैतैर्महद्व्या रंभे गोघटादेरपि तैरेवारंभारं तालिका
 ल्पमा ल्पतरादिकार्योपलभं न विरोधात्। तदा हि त्रसरेणु कवत्तु पलक्षितरेखोपररेखो घटादिरपि स्यात्। तथा

२७

वसंस्थानेनानुपपन्नं नैतदन्निवर्ग्यद्यत्वादि कमपिनोपपन्नं नैतन्नचारः स्यात्प्यारभत इति तदुपपन्नं नै
 पपत्तिः। मृतोनासमानदेशत्वानुपपत्तेः। न्यूनाधिकदेशतया समानदेशत्वेनाविरोध इत्यपि नास्ति। न्यूनादेश
 तया हि यत्र नास्ति तत्राधिकदेशस्य स्थितिमाविरोत्सीह स्वदेशे च विरुद्धादेव तत्राप्यविरोधे मूर्तत्वे ज्ञा
 तं। अवयवरूपादिवत्। संयोगिन्यपि वादेशे न्यूनाधिकदेशतया समानदेशत्वाविरोधः स्यात्। ननु दच नावच्छिन्न
 देशे द्वयादिः संयोगेन वर्तते। कथं तर्हि चरमादितं त्वपकर्षणोऽस्त्वल्पतरतनादिपटोपपन्नं न इति चेत्। न। प्रतिबंध
 कविगमेऽपि स्थितसंयोगेभ्यः खंडपटोत्पत्तेः। आद्यादितं त्वपकर्षणोऽस्त्वल्पतरतनादिपटोपपन्नं न इति चेत्। न। प्रतिबंध
 दिपटोपपत्तयंत समस्तकार्यविनाशरवंपटानुत्पत्तौ च तं त्वतिरिक्तं न किंचिदुपपन्नं नैतन्न नैष विचारोऽप्यु
 केष्वपि समानः। तैरपि हि यदिवहुनिः कार्यद्वयमारभ्यते द्वादयोऽप्यारभ्यते। तथा चांतरालिका कार्यपरं
 परानुपपन्नप्रसंगः। अथ तैस्त्रसरेणु रेवारभ्यत इति नियमः परमाणुभिरपि स एवारभ्यत इति तुल्यं विशेषो वा
 वक्तव्यः। यथाह्यवयवावयविप्रसंगः परमाणुषु विज्याम्यति। तथायमवयवसंख्यापकर्षः कचिद्विज्याम्यत न च
 उच्यते। यम

२७

प्र०

हाते व्योमं पक्षे

अथदि०

च

त्रित्वमपकर्षकाष्टादितैकत्वयोः संज्ञावात्। तत्रैकमनारंभकसंयवसंयोगानुपपत्तावसमवायिकार
 णान्नावात्। अनेकसंख्यानावेचावयविनोऽवयवापेक्षया अधिकपरमाणुपपत्तेः। अवयवापेक्षयाऽवयवि
 नोऽधिकपरमाणुनियमात्। एकस्य चावयवस्य विनागानुपपत्तौ तत्कार्यस्य विनाशासंज्ञेनित्यत्वप्रसंगादि
 तितथाचद्वित्वमपकर्षपर्यन्तस्तदादिरयमारंभः। तच्च द्वाभ्यां परमाणुचामारंभकार्यनिमग्नत्वात्। तथा त्वेतस्य का
 रणाभावात्। तदपि द्वाणुकं नारंभेन। यदिद्वित्वसंख्यायुक्तमेवारंभेत्। उच्यथापितदुत्पादमवयव
 योऽस्यात्। तस्मात्तेन महद्व्यापारं न माणं बहुत्वसंख्या योगि नैवेति नियमः। न च द्वाणुकवपर
 माणावोपि बहुत्वसंख्यामात्रित्वमहत्कार्यमारभ्यत इति युक्तम्। अनिमारंभस्य निषिद्धत्वात्। कारणका
 रणास्य कार्यकार्यजातीयप्रत्यनारंभकत्वात्। न हितं तवः पटमारंभे तत्कारणं चांश इति। तस्माद्विवादाय
 सितास्त्रसरेणो न निरवयवद्वयारंभाः। सावयवद्वयारंभ इति वा महत्वे सति कार्यत्वात्। उच्यथापि सि
 द्धद्वयकारं त्रसरेणुवद्वद्वदेति। एवं तर्हि द्वाणुकमपि निरवयवद्वयारंभे वा कार्यद्वयत्वात्। त्रसरे
 य० सावयवद्वयारंभे

२७

चसंस्थानत्रेदानुपलंभेतदन्निवर्ग्यद्यत्वादिकमपिनोपलभ्येत नचारत्याप्यारभत इतितुपलंभे
 पपत्तिः मृतोनासमानदेशत्वानुपपत्तेः न्यूनाधिकदेशतया समानदेशत्वेनाविरोधइत्यपि नास्ति न्यूनादेश
 तथा हि यत्र नास्ति तत्राधिकदेशस्य स्थितिमाविरोत्सीह स्वदेशे च विरुद्धादेव तत्राप्यविरोधे मूर्खत्वे जह्या
 त अथ यव रूपादिवत् संयोगिन्यपि वा देशे न्यूनाधिकदेशतया समानदेशत्वा विरोधः स्यात् न चोदचनावच्छिन्न
 देशे द्वयादिः संयोगेन वर्तते कथं तर्हि चरमादितं त्वपकर्षणे स्वल्पतरतनादिपटोपलंभ इति चेत् न प्रतिबंध
 कविगमे स्थित संयोगे न्यः खंड पटोत्पत्तेः आद्यादितं त्वपकर्षणे लयाप्येषवरीतिरनुगतव्याप्तिरिति चेत् न किंचिदुपलभ्येत न न्येषविचारोदात्त
 दिपटप्रत्ययंत समस्त कार्यविनाशे रवंरुपदानुत्पत्तौ च तं त्वतिरिक्तं न किंचिदुपलभ्येत न न्येषविचारोदात्त
 के प्रपिसमानः तेरपि हि यदिवहुनि कार्यद्वयमारभ्यते दद्यादयोप्यारभ्येत तथा चांतरालिका कार्यपरं
 परानुपलंभप्रसंगः अथ ते स्वसरेणुरेवारभ्येत इति नियमः परमाणुनिरपि स एवारभ्येत इति तुल्यं विशेषादा
 वक्तव्यं यथाह वयवावयविप्रसंगः परमाणुषु विज्याम्यति तथायमवयवसख्यापकर्षः किंचिद्विज्याम्येत न च
 उच्यते यम

२७

५३

हते बोधं परो

यद्यदि

५

त्रित्वमपकर्षकाष्टाद्वैकत्वयोः संज्ञावात् तत्रैकमनारंभकमवयवसंयोगानुपपत्तावसमवायिकार
 णानावात् अनेकसंख्यानावेत्तावयविनोऽवयवापेक्षया अधिकपरमाणुपपत्तेः अवयवापेक्षयाऽवयवि
 नोऽधिकपरमाणुनियमात् एकस्य चावयवस्य विनाशालुपपत्तौ तत्कार्यस्य विनाशासंज्ञवेनित्यत्वप्रसंगादि
 तितथा च द्वित्वमपकर्षपर्यन्तस्तदादिरयमारंभः तच्च हान्यां परमाणुन्यामारंभकार्यं नमहत् तथा त्वेतस्य का
 रणाभावात् तदपि द्रष्टुं नानारंभेन यदिद्विलसख्यायुक्तमेवारंभेत उच्यथापितदुत्पादनवैय
 र्थ्यस्यात् तस्मात्तेन महद्व्यापारंभमाणं बहुत्वसख्या योगिः नैवेति नियमः न च द्रष्टुं कवपर
 मारावोपि बहुत्वसंख्यामात्रित्वमहत्कार्यमारभ्य इति युक्तम् अनिमारंभस्य निषिद्धत्वात् कारणाका
 रणास्य कार्यकार्यजातीयं प्रत्यनारंभकत्वात् न हितंतवः पटमारंभते तत्कारणं चांश इति तस्माद्विवादाया
 सितं स्रसरेणवाननिरवयवद्वयारब्धाः सावयवद्वयारब्धा इति वा महत्वे सति कार्यत्वात् उच्यवादि सि
 द्धे द्रष्टुं कारंभप्रसरेणुवद्वटवहेति एवं तर्हि द्रष्टुं कमपिनानिरवयवद्वयारब्धा कार्यद्वयत्वात् त्रसरे
 यः सावयवद्वयारब्धा

एवमद्वयवदेति स्यात् । न स्याद नवस्थाप्रतिहतत्वादिति ह्यणुकादिप्रक्रमसिद्धिः । पूर्यवसिताष्टधिवीति ॥ ॥
 ॥ अशेदानीमपो निरूपयति ॥ ॥ अह्वानिसंबाधादिति । अह्वानामसाभ्यविशेषेनाभिसंबाधादित्यादिपू
 र्ववद्व्याख्यायम् । तासां द्वयत्वसिद्धये गुराणाह । रूपरसत्यादि । तत्र प्रमारां सूचयति । एतेवेति । पूर्ववद्व्याष्ट
 धिव्यां सूत्रकारवचनाङ्गधादयः सिद्धास्तथाप्युक्तपादपदस्यैः । तथा च सूत्रसूपरसस्पर्शवत्पञ्चापेद्व्या
 स्तिग्धादिति । यथा चादुषवचनात्सप्तसंख्यादयः । एधिर्व्यातथाप्यपि । यथापन्नोपदेशात्पृथिव्यांगुरुत्व
 तथातोयेपि । यथात्तरकमेवचनात्पृथिव्यां संस्कारस्तथापापस्यपीति । एवंगुणवत्त्वेन रूपवत्त्वे सिद्धे पृथि
 व्यादिव्यवकृते हेतोरह्वस्यव्यवस्थाहेतुनिर्देशानाह । शुक्लमधुरशीताण्वरूपरसस्पर्श इति । सहस्रशो
 जिनसंयोगेनाप्यपरावर्तमानमनस्वरं शुक्लमेव रूपमप्यु । नहि पार्थिवे परस्परि कादौ वर्तमानसु
 क्तमपिरूपमग्निसंयोगान्परावर्तते । अपरावर्तमपि वा तेजसि नास्वरम् । तस्मादनेन विशेषणारू
 पंतद्वयवस्थाहेतुः । एष तु विशेषः ॥ पृथिवीरूपस्य पाकं दुतत्प्रदर्शनेन तजो रूपस्य नास्वरत्वरव्या

माधुर्यं

पनेन सूचितः । उक्तयुक्तेरेव जलादिरूपस्यापाकजत्वम् । पार्थिवारवह्नि संसृष्ट्यानागस्तत्र काथेन
 पच्यते । एतेन सौव्याख्यातः । नहि पार्थिवे वीरिशर्करादौ वर्तमानमपिमा चर्य पाके न व्यावर्तते । इहेति सहस्रत
 शयचामानानामपिमाधुर्यमेव । ईषत्वनानुदततदपितथैव । यत्पुनर्मधुसिंधुनेदेन क्षारादिरपिरसः प
 यस्तु पलन्यते सदशभूली कषायस्येव पार्थिवव्यवस्थापार्थिकः । कथमन्यथा तथैव धनपीतमुक्तं स्पस
 मधुरएव । एवमपांस्पर्शपिणितएव । कचित्सन्नपितेजः स्पर्शा निन्नवान्नापलन्यते । तदप्यगमे पुनरुप
 लब्धिरिति । तदेति विशेषे रूपरसस्पर्शा अह्वव्यवस्थापका इत्युक्तं । स्नेहस्तु स्य रूपत एवेत्याह । स्नेहो
 जस्येवेति । अत्र केचिदाहुः । स्नेहो न जलधर्मः । तैलादिव जले अनुपलब्धः । नापि पृथिव्या विशेषगुणः । स्
 नेहपृथिव्यापकत्वात् । तस्मात्पार्थिवविशेषेषु दृष्टतैलवसादिषु पलन्यमानः सामान्यविशेषो यम् । गव्यमा
 हिषादिषु दधित्ववदिति । तदसत् । स्निग्धः स्निग्धतरस्निग्धतमादि जेदेन स्नाति शयत्वात् । न च गोमहिष्यादि
 पुगुणमनाश्रित्य तत्तत्तम्यमस्ति । न ही घनमधुरातिमधुरवदीषा जारति शयेन गो रिति नवति । तस्मादतिशय

स्मरुणोक्तनियतत्वात् सामान्यविशेषतश्चात्र सामान्ये संज्ञवाङ् एव स्नेहः किंच स्निग्धद्रव्यावयवव
रं परमात्रापि स्निग्धत्वात् परमाणु स्नेहः स्यात् न च परमाणुषु पृथिवीत्वादेरन्यापराजातिरस्ति वायुस्य प्रापका
वावः क्षीरत्वादिवद्दृष्टव्यं तीति चेन्न तस्यापि परमाणुषु जावात् पाक इत्तरूपस्य विशेषव्यंग्यं हि क्षीर
त्वादितथा च पाकान्तरेण तन्निष्ठत्वे क्षीरत्वादेर्निष्ठत्विप्रसंगत्वात् न च सत्त्वावयवो सामान्यनिष्ठत्विरिष्यते न च
विवक्षितसत्त्वाकाः संज्ञवमात्रेण स्यान्निव्यंजकाः सर्वपार्थिवपरमाणुना क्षीरत्वापत्तौ तदारब्धसर्वकार्य
स्य पृथिवीत्ववत् क्षीरत्वापत्तेः द्रव्यकादौ क्षीरत्ववद्विषयतीत्यपि न तद्वत् न के पुं परमाणुषु तद्वत् स्यादित्यु
क्षीरत्ववद्वत् विशेषस्या जावत् न वे वा स एव स्नेहः न ह्यत्रैव स्यादित्येव न च तद्विशेषास्तेषां तु तत्त्वादिव
व स्यापकत्वात् न च कारणसामान्यमस्ति तेन द्युतवसानां बीजक्षीरमांसाद्योनिर्वाहः अतएव नारि
के लस्नेहस्यापि तेन त्वं सादिसा रूपान्तरं तादिव्यपदेशः तस्मात्परमाणुषु वर्तमानः कारणगुणप्रक्रमेण

त्वावयवविपर्ययमायातोऽप्यविशेषः स्नेह इति युक्तम् न च द्युतादिष्वेव स्नेहोपलब्धिः सातिशयोक्तिस्नेहस्त
त्रोपलभ्यते गुणत्वमिव सुवर्णवस्तु तस्तु सर्वज्ञत्वासाधारणी स्निग्धत्वात्पराजत्वावसेके न सक्तुं सिक्त
तादीनां संग्रहो न स्यात् सहि स्नेह इव त्वकारितः संयोगविशेषो धारणाकर्षणहेतुः न चासौ केवलद्रवत्वह
तुकः काचकांचनादि निरतिद्वी नूतैरपि बालुकाद्यसंग्रहात् नापि स्नेहमात्रकारितः स्थापने द्युतादि निर
णा संग्रहात् तस्मात्सकलजलहेतुकः संग्रहो न वस्तुत्र इव त्वमिव स्नेहमपि सा सिद्धिकमवस्थापयति तथा
पि नैमिषिकद्रवत्वमिव नैमिषिकः पृथिव्यामयं न विवर्तते पार्थिवेष्वपि द्युतादिष्वपलब्धेरिति चेन्न न तद्वत्पक्व
तिरेका ननु विधानात् न ह्यिषा जलद्व्युतादिषु द्रव्येषु पावकसंपत्तौ इव त्वमुत्पद्यते तद्विरोधि स हिल्लाव
सेकाच्च निवर्तते तस्या स्नेहः तस्मात्पाक जतया विगंधरसरूपमिदं परमाणु द्युतादिक्रमेण द्युतादि
व्यभारन्यते तत्रोपलब्धं न कतयानि मित्रतामापन्ना पानीयावयवास्तथा संयुक्त समवायेन स्नेहस्तत्रो

पलभ्यत इति स्थितम् । सां सिद्धिं कश्चिदवत्वमनस्येवेत्यनुकर्षणार्थे अकारः । तेन द्वीयदिषु पार्थिवत्वसिद्धौ संपुक्त
 समवायात्तदुपपत्तिः । शैत्यस्नेहवत् । तेषां पार्थिवत्वमेव कथमिति चेत् । तैलस्य नो मानत्वे धनत्वाद्भुतवत्
 क्षीरस्य विडोभावेऽपि प्रत्यक्षिज्ञानात् । भुतवदेवेत्यादि स्वयम्भूत्वं । तास्तु पूर्ववदेव द्विविधानि नित्यानि नित्यभावात् । तत्
 शब्दोपपत्तिः । पृथिवीतावद्विविधापोषिद्विविधाः । पूर्ववदिति । कार्यतया परमाणुतया च यथा पृथिवी नित्याचा
 नित्या च तथैवेत्यर्थः । ता इत्यत्र विभक्तिविपरिणामेन तासां कार्यत्रिविधम् । शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकम् । तदेत
 न्निरुद्धाख्यातम् । पृथिव्याभिव्यात्रतात्पर्यमुहनीयम् । आपः कश्चिच्छरीररन्जिकादिव्यारं न कत्वात् । पृ
 थिवीवत् । इव्यस्य हि इव्यारं न एवाप्यता शरीरेन्द्रियविषयभावेन व्याप्ता । यदेवैकमप्यारं न तत्तदप्यदपि य
 मेकं न तदप्यदपीत्यव्यतिरेकाभ्यामुपलभ्यते । ततो यथापः शरीरं नारन्जैरन्निन्द्रियविषयावपि नारन्जे
 रन् । न चैवं तस्मात् कश्चिच्छरीरमप्यारं न तदिति स्थिते कीदृशं शरीरमित्यपेक्षायामाह । शरीरमयो भिज

मना १

मेवेति लुक् शोणितयोर्नियमेन पार्थिवत्वात् । पार्थिवे न च पापसीया नारं नात्र द्यो निजमेव । न न्यनुप
 लब्धिवाचित्तदित्यत आह । वसुणा लोकादिति । व्यवहितविप्रलुष्टत्वात् । नो पलभ्यते न त्वभावात् । आगमदुप
 लब्धेरिति ज्ञातम् । ननु स्वभाववत्त्वात् पातदारब्धं कथमुपलब्धाय तन्नतदित्याह । पार्थिवेति । यथा कश्चिन्नत्वात्
 पृथिव्यास्तदारब्धमाप्याद्यवयवोपलब्धौ नादुपलब्धौ नो गमसमर्थम् । तथा आप्यत्वाद्भवमपि पार्थिववयवोपलब्धौ ना
 तदुपलब्धौ नो गमसमर्थम् । विज्ञातृयानामारंभकत्वमात्रं हि प्रतिषिद्धं ननु परस्परानुग्रहोपीत्यर्थः । इन्द्रियमि
 ति यद्रसोपलब्धि साधनमिन्द्रियतदाप्यम् । अत्रापि सोपलब्ध्या स्वस्वरूपसिद्धिः । आप्यत्वं च रूपाद्युत्प
 ङ्गकत्वे रसान्निव्यङ्गकत्वात् । सत्कुरसान्निव्यङ्गकोदकवत् । आपि न देनेन्द्रियप्रकृतिवच्चिन्ननिवारणाय
 सर्वप्राणिनामिति । अन्यावयवानन्निन्नैरिति वार्यनि । नरे जडजिह्वा इति ज्ञातम् । किं नाम धेयुतदि
 त्यत आह । रसनमिति । तृतीया विधामाह । विषयस्त्विति । आप्यत्वेऽपि हि मकरकयोः शिनी जावोपपत्तिद्वयवत्
 तीति । ॥३॥ । तेजसो लक्षणमाह । तेजस्त्वात्ति संबन्धादिति । व्याख्यानं पूर्ववत् । तस्य द्रव्यव्यवस्थितमे

३२
प्रसिद्धा इत्य
धः ३

किं न गच्छति

३३

गुणान्नाह। रूपस्पर्शेति। अत्र प्रमाणां सूचयति। पूर्ववदिति। तेजोरूपस्पर्शवदिति। सूत्रकारवचनाद्
पस्थेति। चान्द्रोषवचनात्सप्तसरवाद्यः। अद्भिः सामान्यवचनाद्वत्वं। उत्तरकर्म्मवचनात्संस्कारः। पृथि
वीवदेते संसिद्धाः। तेजस्त्ववस्थापकान्तरविशेषानाह। शुक्लं नास्वरं च रूपमिति। चस्त्वर्थः। पृथिव्यादिरूपाश्च
वक्त्रि नति। नास्वरं तु सामान्यविशेषः स च रूपांतरपकाशकत्वेन वक्ष्यते। तद्वत्स्वं तेजस एव तेन नास्वररू
पं तेज इति लक्षणाः। शुक्लमिति स्वरूपकथनं। पञ्चमाने धनरूपसन्निधि कृतस्तुलोहिताद्युपलब्धं न स्त
दिरहे च वतारकादिमहसि शुक्लस्यैवोपलब्धं नादिति प्रतिपादनार्थं। न च तत्राप्यविं धनतया तोय रूपसंज्ञाया
धोव्यप्यतीति रिति वाच्यम्। अपां रूपेण विजातीयानि न वारानि हि जलज्जावितानीत्यादयः। अतस्तदिति उ
क्तवत्स्पर्श इत्येव कारश्चंद्रोचामीकरचक्षुरादिष्वनुपलब्धं न हेतुका विप्रतिपत्तिमपनेतुं तेषां तेजसत्वेनोक्तत्वाच्च
नादनुद्भवनात्पुनर्लभेनो नत्वेना वात्। तदपि द्विविधमिति। पूर्ववत्तात्पर्यं। कार्ये नैदमाह। शरीरादि च

युमिति। शरीरमादिर्येऽस्मिन्नयस्त्वतस्तथा। न च पार्थिववत्तेजसं शरीरमुपलभ्यत इत्युक्तं। आह शरीरमि
ति। तेजसोऽपि शरीरात्कलं तोयवत्साधनीयम्। अवलम्बितकल्पेन कस्तेनोपाभोगुद्वयार्हः। पार्थिवेति। द्रु
द्रियमाह। इन्द्रियमिति। यद्ग्राह्यव्यंजकत्वे सति रूपस्य व्यंजकमिन्द्रियं तेजसं। सर्वप्राप्तिरिति। प्राप्ति
नां नैवेनेन्द्रियप्रकृतिवैचित्र्यं कां निराकरोति। तत्सद्भावे रूपोपलब्धिः प्रमाणमतेजसत्वे च रसाद्यव्यंजकस्य
रूपा निव्यंजकत्वं प्रदीपवत्। इह केचिदाहुरप्राप्य कारि चक्षुरधिष्ठाना सब दार्थे ग्राहि त्वाद्यत्पुनः प्राप्य का
रि न तदधिष्ठाना सब दार्थे ग्राहि। यथा रसनादि पृथुतरग्रहणाच्च। यदि त्वप्राप्य कारि चक्षुः स्यात्स्वतोऽ
धिकपरिमाणान् गृहीयात्। न खलु नखरं तु निकापरश्चु च्छेद्यं किं नति। शरीरा चंद्रमसोस्तु न्यकाल्य
हणाच्च। यदि हि गत्वा गृहीयानि कटस्थमाशु प्राप्नुयात्। दवीयस्तु चिरं तिनकुल्य कालमुपलभयेत्। अत्र
न वतीत्यमी लयने वनयने शारवांशी तमधू रवं चेति। काचा न्नपटलस्फुटिकाद्यंत रिलोपलब्धे च। यदि हि

रंजिका ३

शङ्काः प्रतीयाति नास्फटिकादिद्रव्येण विष्टं जादप्राप्तं प्रसर्प्येष्टाणां दिक् न स्पृदीत तस्मादप्राप्यकारि च द्रुस्ते
 तेनैतन्मसमिति तदसत् अघिष्ठानासंबद्धादिग्राहित्वस्य प्रदीपेनानैकोतिकत्वात् पृथुतरग्रहणस्यापि पृथु
 ग्रतया तद्वद्वोपपत्तेः तुल्यकात्त्रग्रहणं त्वसिद्धमेव तदनिमानस्य कात्त्रसन्निकर्षणोपपत्तेः अचिन्त्योहितजसो
 लाद्यवोऽतिशयेन वेगादिशयोपपत्त्या चीनाचलचूडावत्तुल्येवमयस्वमालिनि नवनोदरेष्वात्मा कइत्यनिमानोत्प
 किकानां केचिन्नुसंसर्गिद्रव्यतया निःसरदेवनायनं तेजो बाह्या लोकेनैकतांगतयुगपदेवतावदर्थं न संस्पृष्टमिद्रिय
 म् त्वादितवदिति शाखा चंद्रमसोस्तुल्यकात्त्रग्रहणमुपपद्यत इति समाधानमाहुः तदसत् पृष्ठनागव्यवहितार्थो
 पलं न प्रसंगात् इन्द्रियप्राप्तये ह्यार्जवावस्थानमप्युपयुज्यत इति स्फटिकाद्यंतरितो पत्त्रध्विरपि प्रसादस्वभावत
 यास्फटिकादीनां तेजो गते च प्रतिबंधकतया प्रदीपप्रज्ञावदेवोपपत्तेरिति येषां त्वप्राप्यकारि च द्रुस्तेषामप्राप्तत्वा
 विशेषादव्यवहितवत्कुड्यादिव्यवहितमपि किन्तु गृह्णाति न हि व्यवधायकं प्राप्तिविद्यादादन्यत्र सत्तयैव काय्यवि
 रोधि तथा त्वेह स्मिन्नसति कचित्काय्येन न वेत्त योग्ययोग्येन गृह्यते तत्त्वयोग्यत्वान्न गृह्यते न व्यवहितत्वादित्यपि स

वार्त्ताः स्वेत्येव स्वरूपयोग्यतायास्तदानीमप्यपरावृत्तेः क्षणिकत्वेपि प्रत्यासीदतां सहकारिणां अतिशयजनकत्वा
 त नह्यप्रत्यासीदतः सुरुकारिप्रत्ययाः समासहस्रेणापि नावानतिशययंति प्रत्यासत्तिश्च बोद्धव्ये निरंतरोत्पादः
 अस्माकं च द्रव्ययोः संयोग इति स्यात् न च कृष्णस्य स्यात् न निरंतरोत्पादो नापि संयोगस्ततस्तदाप्रत्ययातींद्रिप्रत्यगति
 क्रमेण निरंतरोत्पादेन वा संयोगेन वेत्यवशिष्यते तदेतदग्निरूपयिष्यत इत्येष्टादिकं कथमेतदेव तथान्वयदु
 ष्मादीत्यत आह अन्येषु पलक्षणां समानजातीयनापि बलवता दुर्बलमनिन्यते कथमन्यथा सौरातेन सानयनम
 निनृतं रूपग्रहणा समर्थेन वति चक्षुरिति लोकप्रसिद्धमित्यर्थः विषय इति संज्ञायस्य तद्वदुच्चैर्धर्म नोर्मन्मिन्नवं दि
 व्यं दिवि नवं उदर्यमुदरे नवं आकरुं स्व निराकरः तस्माज्जातं काष्ठेनोद्दिक्करोर्ध्ववानुपलक्ष्यति तदेव धनं दी
 पनयस्यत तत्रोक्तं कुर्द्ध्वत्वनमेव स्वप्नावो यस्पृष्टतथा जातिनिबद्धो धर्मः स्वभाव इत्युच्यते परार्थतामाह पक्वनेत्रि
 पाको विकल्पा न रूपदिपरावृत्तिः स्वदनं वा तज्जेषु रोरपवामः आदिग्रहणा न्नीतदुरवोपशमो दाहदुःखोत्पादनं च
 दिव्यमधि धनम् आयवधे धनं दीपनं यस्मै तत्तथा किंतदत आह सौरस्वरस्येदं सौरं विद्युत्प्रचिरप्रज्ञा आदिग्रहणात्

वडवानल इत्येतद्विषयम्। भुक्तस्वाहारस्या क्रियत इत्याहार उदनादिस्तस्य रसादिपरिणामनिमित्तमुदर्योऽनुकूलवा
 हारो यस्य पाथिव्याप्यरूपदधनम्। काये रसः आदिग्रहणान्मत्व धातुतद्विकारास्त एव परिणामास्तेषां निमित्तं आर जे
 सुवर्त्सादि आदिग्रहणाद्रजतसाम्रकां स्याद्यष्टकम्। कथं नुनरेतत्तैजसम्। यद्यपि गुरुत्वादयः संयुक्तसमवायनाप्युप
 पद्यन्ते तथापि नैमित्तिकद्रवत्वादवपाथिव्यत्वमस्य सिद्धति। दृता दिवत् न च दृता दिद्रवत्ववदेवात्यन्तापि संयोगादे
 तद्रवत्वं स्वीयेत। तथा दर्शनात्। विशेषविरोधस्वचादुषणत्वात्। तथा सति कुनेति नियमः। दद्यमाने पुष्ट्यादिषु द
 शनेन जलसंबंधाच्च तेष्वेवादर्शनेन काये कारणेनावस्थिते। तदिदं सुवर्त्सादि निरंतरं ध्यायमानमपि नष्टं रू
 पं जहाति। न च रूपान्तरमापद्यते। तेन जलवदपाथिव्यवधार्यते। तेनैव दुव्यांतरेण प्रतिबद्धत्वात् दुपष्टं न कोपि पा
 थिव्ये जायते। सदृशरूप एवानुवर्तते। यत्पुष्टपाकादि नारक्तसमरतादृश्यं तन्मि श्री नृताजिनायकः तत्तद्व्योपग
 मादिति सुकृतमुत्पश्यामः। तदयं प्रयोगः। सुवर्त्सादिनपाथिव्यमत्यन्तापि संयोगे परावर्तमानरूपत्वात् ननु वरत्तैजसं चै
 तन्यं पाथिव्याप्यन्यां अन्यत्वे सति रूपवत्त्वात् सूर्यालोकावत्। नन्वजास्वरूपवत्त्वात् तैजसमित्यपि स्यात् तानस्य
 ५९ तेन का इ दी दिव्या रण्या ते + १

क२

ते३

दसिद्धेः। न हि मध्याह्ने प्रदीपो बहिर्जास्वरे नोपलभ्यत इति न जास्वरः। उपष्टं न कद्रव्यरूपानि न वेनेवानुपलं
 नोपपत्तेः। अथ नयनराशिवदन्तु वेनेवानुपलं नः। किं न स्यात् तद्वत्सुवर्त्सादिद्रव्याप्यनुपलं न प्रसंगात्। न ह्य
 नुद्धतरूपं द्रव्यमुपलभ्यते। ग्रीष्मेऽपि निशि दर्शयन् प्रसङ्गात्। अथ न वेपि मध्यं दिने। क्वाप्रकाशानुपलं न वे
 दनुपलं न प्रसङ्गः। सुलभ इति चरान। न हि रूपस्याजि न वेद व्यनोपलभ्यते। महारजनरूपानि च्छते थवलिम्बि पटानु
 पलं न प्रसंगात्। तस्माद निन्देतत्त्वाद्रूपमेव तस्य तदृश्यते। स तु माषराशिष विष्टमविवन्महाप्रकाशसमाहा
 यान्न लभ्यत इति सर्वमवदातं। कथं तर्हि सुवर्त्सादेरसाद्युपलं न्निरित्यत आह। तत्रेति। प्रतिनियतेन्द्रियस्य
 गुणाप्रतिपाद्यव्यादीनां सुप्रसिद्धत्वाद्गुणादिहा सक्रमेण व्याख्यातान्ते ज्ञानवरवायुनक्षरामाद्युत्पत्ति
 संबन्धादिति। तत्र गुणाः पूर्ववत्। तस्य द्रव्यत्वसिद्धयै गुणानां हः स्पर्शति। एव गुणवत्तया द्रव्यत्वे सिद्धे वा
 युत्ववस्थाहेतुं विशेषगुणो माह। स्पर्शस्यति। अस्य वायोरनुक्तस्य इति तैजसा व्यावृत्तिः। अशीत इत्य
 अपाकज इति पृथिव्याः। तजानुक्ताशीतत्वमस्य तस्य सिसिद्धम्। अपाकजत्वं त्वपाथिव्यस्पर्शत्वात् तस्य स्पर्शे वरापाकजत्वं

ग्राह्य ५
ह५

प्रतिबंधोपपत्तिः २

५३

किं रागात्

2513

[illegible]

25

रञ्जकाल

संयोगविना

कः स्यात्। परमाणुस्पर्शस्यांती द्वयत्वात्। स्थूलानां शब्द धृतिकं पानां परमस्त्वमद्वयान्निद्याताद्यहेतुकत्वं
दित्यत आह। स चायमिति। द्विविधो नित्यश्चानित्यश्च। यथा संख्यमणुकार्यं नावा दिति। तत्र तयोरणुकार्ययोर्म
द्वे कार्ये लक्षणाश्चतुर्विधः। चतस्तो विधादशयति। शरीरमिति। तत्र तेषु मध्ये शरीरमयो निजमेव न तु पार्थि
ववद्यो निजमपि। वायोर्द्वयारं न कलनेन तेजो व हुरी शरं न कलने स्थिते। कृतदित्यपेक्षायामाह। मरुतां लोका
इति। ननु तस्य तात्त्राद्य नावेवाकू व्यापानावात्करचरणाय नावेवाहारविहाराद्य नावात्संस्थानवि
शेषा नावेचेदिया अथ त्वानुपपत्तेः। कथं भोगाय तनत्वमित्यत आह। पार्थिवेति। उपलक्षणं चेत्तत्। नृतातर
नुग्रहस्यापि संचवात्। इदियमिति। रूपादिषु मध्ये स्पर्शोपलब्धं न कं यदिद्वयं तद्वायवीयं सध्वं प्राणिनामिति
पूर्ववत्। अत्रापि स्पर्शोपलब्ध्या करणमात्रे सिद्धे संयोगा अथ तया च द्वयत्वे रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैव वांज
कत्वाद्वायवीयत्वमंगसंगिसलित्वशैत्या निव्यंजकव्यंजनवातवदित्यहनीयम्। कस्यचिदेव वायोरपि
द्वयत्वं न सर्वस्येति नियमहेतुमाह। पृथिव्यादिति। अतएव कुक्ष्यादुपहतायां त्वं चिन्तयेत् स्पर्शोपलब्धं न इत्यनिसंघिः॥

३७

माह १

तस्याधिष्ठानं सर्वशरीरं प्रापि सर्वशरीरं प्राप्य स्पर्शस्योत्पत्तिरिति तदवस्थानं च शरीरं न रज्ज्वत्
मकेशदशदीपानां संयोगवत्प्राप्य तत्त्वगिति द्वितीयं प्रयत्नं दित्युक्तिः प्रायः तस्यैव कप्रसिद्धासमाह त्वगिति न
नुद्विष्टं यवद्वयं सह जावरणमात्रं त्वगित्युच्यते तच्च पार्थिवं प्रत्यक्षं सिद्धं न द्वियं न च वायवीयमित्यतः प्रा
ह इदं द्वियं न त्वगेव मुख्यतो वायवीयमिति द्वितीयं त्वगित्युच्यते किंतु लक्षणाया तत्र स्थितिं द्वियं त्वगिति व्यव
हृत्य तेनैकेनेत्यर्थः विषयस्त्विति तद्वद्वेनापत्तं न्यमानात् तद्विषयं दित्युक्तिः प्रायः तस्यैव कप्रसिद्धासमाह त्वगिति न
राज्ञं रवायुवृत्तिं प्रतीतिः न च स्पर्शमात्रमेव तत्र प्रतीयते वायुस्त्वनुमीयत इति युक्तं शीतो वायुरुष्णो वायु
रिति तदीयस्पर्शाभिन्ने वेपि वायुप्रत्ययात् न च शीतोऽक्षद्रव्यापनायकत्वेनानुमितस्य पवनस्य तस्या
तीतिरिति युक्तं बाधकानां वात् अत्राक्षद्रव्यं स्वस्व हि स्पर्शनेन न बाधकत्वे न व्याप्तं तदितो व्याप
मानं स्पर्शनेन त्वमपि व्यावर्तयतीति चेत् न विषयो बाधकानां वात् न हि चक्षुरस्यान्यात्वं च स्पर्शस्य वा

अस्मि

प्रत्यक्ष २

सं २

न ३

किंचिदुपकर्तव्यं येन मिथोपेक्षा स्यात् तत्त्वात्वे वा जातं येन च द्वादशोपलक्षणा नोपलक्ष्ये रज्ज्वत्पानावेन द्रव्यवत्
शीतानोपलक्ष्ये तत्त्वात्वे वा जातं येन च द्वादशोपलक्षणा नोपलक्ष्ये रज्ज्वत्पानावेन द्रव्यवत्
स्पर्शस्योपलक्ष्ये तत्त्वात्वे वा जातं येन च द्वादशोपलक्षणा नोपलक्ष्ये रज्ज्वत्पानावेन द्रव्यवत्
त्वचास्पर्शमात्रोपलक्ष्ये तत्त्वात्वे वा जातं येन च द्वादशोपलक्षणा नोपलक्ष्ये रज्ज्वत्पानावेन द्रव्यवत्
चोपलक्ष्ये तत्त्वात्वे वा जातं येन च द्वादशोपलक्षणा नोपलक्ष्ये रज्ज्वत्पानावेन द्रव्यवत्
वस्यदुरपद्रवत्वात् तद्वत्प्राप्य तत्त्वात्वे वा जातं येन च द्वादशोपलक्षणा नोपलक्ष्ये रज्ज्वत्पानावेन द्रव्यवत्
वायावपि सत्त्वात् तद्वत्प्राप्य तत्त्वात्वे वा जातं येन च द्वादशोपलक्षणा नोपलक्ष्ये रज्ज्वत्पानावेन द्रव्यवत्
ग्रहणयोग्यतान्तेन तद्वत्प्राप्य तत्त्वात्वे वा जातं येन च द्वादशोपलक्षणा नोपलक्ष्ये रज्ज्वत्पानावेन द्रव्यवत्
लमीषां द्वितीयं प्राप्य तत्त्वात्वे वा जातं येन च द्वादशोपलक्षणा नोपलक्ष्ये रज्ज्वत्पानावेन द्रव्यवत्

३८

येतु लुब्धोपलब्धनयोग्यत्वात् न च त्वचा वा योरे कत्वादिका सख्या वा रुस्तवितस्यादि परिभाषां वा प्रथिव्यादिभ्यः
सातातीयतो वा प्रथक् संयोगविना गोवापरत्वापरत्वे वा कर्मचोपलब्धते लुब्धोपलब्धनयोग्यते वा सिद्धिर्ह
रास्त्रस्यादीनां नुपलब्धने पिशालतृणादीनां नुपलब्धनादिति चेत्तानां दूरादिदोषेण सख्यादयो नोपलब्धते तथ
पि योग्यताया अनिष्टतेः दोषमिष्टता नुपलब्धनात् तस्माद्व्योपलब्धनसहचरोपलब्धनयोग्यतानां सख्यादीनां स
र्वेथानुपलब्धनादवगच्छामो न स्यात्तः पवन इति तदेतत्तस्या प्रत्यक्षस्यापि नानात्वसंभूतेनेना नुमीयत इ
त्यत्र स्फुटी न विष्यति अतएवानुपलब्धमानसख्यादिकेतो यते जसी अपि त्वचानोपलब्धते इति विनिश्चयस्त
थानोपलब्धमानस्य स्पर्शाधिष्ठानत्वं नैकांतिकमिति सिद्धम् कुतस्तद्विषये तव प्रत्यक्ष आह स्पर्शेति
स्पर्शः शब्दो धृतिः कंपश्च लिङ्गानियमस्य सत्योक्तः तथा हि योयं रूपवद्द्रव्यं समवेतः स्पर्शः स क्वचिदपि तस्य
शब्दात् प्रथिवी स्पर्शवत् न चायं ज्ञानव्ययोरनुहाराशीतत्वात् न च पार्थिवो रूपेणासमानाधिकरणत्वात् तस्य

म

स्तु पार्थिवो नासावेवं यथा च दिस्पर्शः न च रूपेणासमानाधिकरणत्वं न सिद्धयोग्यानुपलब्धेः न चाधिगूपा निन्दतं
रूपमिह न विष्यतीति युक्तम् अनिना वकस्य रूपांतरस्यानुपलब्धेरनिजवानुपपत्तेः यावज्जलेन पार्थिवरूपस्पर्श
योस्तु न्ययोगक्षेमत्वेन स्पर्शस्योद्भवस्य रूपांतरस्यानुद्भवयोगात् अन्यथा प्रथिव्या रूपोद्भवेपि स्पर्शानुद्भवसंगतात्कि
ञ्चा अनुपलब्धमानरूपस्पर्शाधिष्ठानस्य प्रथिवीत्वे गुरुत्वं न विस्मयात् न च पवनोपूरितस्य चर्मपुटकादेरूप
रूपादशातोधिकमवनमनमुन्नीयमानं स्यात् धूमादुरिते न दमनेकांतिकमिति चेत् न अत्र धूमदशाया तत्रापि ग
रिमविशेषहेतोरवनतिविशेषस्य प्रतीतिः तस्माद्विवादाध्यासिते द्रव्ये न प्रथिवीरूपरहितत्वादिकाशवत् अगुरुत्वा
त् तदेतन्नो वदिति स्थिते स्पर्शोऽप्यतथा चतुर्थे द्रव्ये सिध्यतीति एवमसति रूपवद्द्रव्यानि द्याते योयं पस्मादिषु शब्दसं
तानः स स्पर्शवद्देगवद्द्रव्यप्रचक अविनश्यमाना वयवद्द्रव्यसंबन्धिशब्दसंतानत्वाद्वादिह तन्नैरीशब्दसंता
नवदिति एवं गुणोद्भवस्यापतनं धृतिः ततोऽप्यनुमीयते वायुः तथा हि प्रयोगः न च सिद्धत्वात् लक्षणयि नुवि

४०

देवदत्ताद्यज्ञदत्तवत्। अनेदेप्रतिघातानुपपत्तिः। संयोगस्य हि प्रत्यक्षत्वात्। प्रतिहन्मतेचायं वायुः तिर्य्यगगमनस्वभावः
 प्रयत्नाद्यसद्भावे सत्यस्यैव गमनवत्त्वात्। परस्परानिहतदीपयः पूरकवत्। अन्यथा निमित्तं तैरासंनवेकारणं
 विनाकार्योत्पत्तिप्रसंगः। उर्ध्वगतिमानयं तृणादीनामूर्ध्वगमना समवायिकारणसंयोगात्प्रयत्नात्। तृणाद्यु
 र्ध्वगमना समवायिकारणसंयोगात्प्रयत्नजन्यवत्। पूर्वकएवतर्कः। तृणादीनामूर्ध्वगमनस्पर्शवदेव
 वद्व्यसंयोगात्। अन्तर्ध्वगमनशीलस्य प्रयत्नाद्यसमवे सत्यस्यैव गमनवत्त्वात्। ज्वलत्पावकप्रेरितकवाद्दृष्टं
 गमनवदिति। चतुर्थी विधामाह। प्राणोक्तं शरीरे। शरीरान्तरचारी वायुः प्राणइत्युच्यते इत्यर्थः। तत्किं स्या
 ननेदादेवायं विषयादिन्योनियतइत्यत आह। रसेति। अशितपीतस्यारुहस्य सारो विकारो रसः। मलो मूत्र
 पुरीषस्वेदश्च पित्तदयः। धातवो सधिरादयः शुक्राताः। उपलब्धपांचेतत्। दोषोचपित्तकफो। उदर्यश्चाग्निः।
 तेषामेव रणमितस्तरानयनं। आदिग्रहणाद्वारणविकारो ज्यतर्पाहेतुः। एतेन विषयादसाधारणोऽर्थोक्ति

म५

या नेदोदर्शितगमनत्वसमानदेशत्वयोर्विरोधनिघाशरीराः पंचवायवइत्यागमप्रसिद्धि मन्वयासम
 र्थ्येति। एकः सन्निति। क्रिया नेदादिति। एकएवप्राणः कार्यो नेदात्पंचसंज्ञा लभते न तु संज्ञा नेदासंज्ञी नित्यत
 इत्यर्थः। मुखनासिका च्यानिः कर्मण प्रवेशमात्माह। तेषामेव मन्वादीनामधोनयनादयानिः। समंतान्नयन
 त्समानः। उर्ध्वनयनादुदानः। नाडीमुखे प्रवितननाद्यानइति। एते मांष्टि विषयादयः शरीरे द्वियविषयानार नमा
 णाः किमपि हेदेनाहो स्विद्धि हेदोपास्ति यदापि विहेदेनार नते तदापि किमेतएव किं वादृष्टमप्यपेक्षते। य
 दाप्यदृष्टमपेक्षते तदापि किं नधिष्ठिताः किं वा केनाप्यधिष्ठिताइति। कश्चात्र विशेषः। अविहेदेतद्वचनादाम्ना
 यस्य प्रामाण्यमिति व्याकुप्यत। लोकसंतत्यविहेदेवेद संप्रदायस्याप्यविहेदात्। विहेदेचाद्यव्यवहारयु
 त्तत्प नुपपत्तौ सर्वव्यवहारविलोपप्रगोहत्वा नावात्। एतएवेति पक्षे वैचित्र्यनुपपत्तिः। तेषासाधारणा
 त्वात्। अदृष्टापेक्षायां सर्ववृत्तिनिरोधे कार्यो नुत्पत्तिप्रसंगः। अदृष्टानां प्रमत्तसिन्ता ने कारणाभावात्। अन
 धिष्ठितानामिव प्रवृत्तावचेतन्यानुपपत्तिः। प्रवृत्तानुपपत्तिर्ही चेतनस्य प्रवृत्तेः। पराधिष्ठानकार्यत्वेनियमात्। अ

इह पंचमः शोको निमेष सुखवदयम् अष्टाशानि मे वै सु ४

कि० शा० ली

४१

प्रिष्ठत्वं च न्नास्मदादीनामुपादानाद्यननिजत्वात्। नेतरस्य प्रयोजनान्तावापि तिसमाकुलितान्ते वासि
नः समाश्वासयन्नाह। चतुर्णामिति। सृष्टिसंहारयोः सर्गप्रलययोर्द्विष्टिः प्रकारः। द्वाष्टिकादिप्रक्रमेण सृष्टिः।
क्रियाविनागादिन्यायेनैव मा एव तः प्रत्ययद्वितिकथ्यते। सृष्टिसंहारयोरनिदप्रयमतां प्रतिपादयितुं सृष्टि
क्रममुपक्रमसंहारक्रमेण व्युत्पादयति। ब्राह्मेणेति। काष्ठात्रिंशत्तुता कला। त्रिंशत्क
लोमुहूर्तस्यात्रिंशज्ज्योतिर्नीतुते। अहोरात्रोऽप्येव च दशपक्षे मासस्तुतवृजो। ऋतुर्मासद्वयं पौर्णमासीत्यनेन
तु चतुर्त्रयं। अयनद्वितयं वर्षे। मानुषेयमुदाहृतः। एष देवस्य हाराजस्तैः पुत्रादिभ्यः पूर्ववत्। देवस्य
सहस्राणि द्वादशैव चतुर्युगं। चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते। ब्राह्मणोऽपि तस्मिन् वर्षे तस्मिन्
कल्पेना। तथा वर्षे शतं वर्षे मानस्य ब्रह्मणोऽप्येव कल्पेना। तस्मिन् वर्षे तस्मिन् कल्पेना। तस्मिन् वर्षे तस्मिन्
कारोपासना वासितचेतसो यतस्तैः हिरण्यगर्भेण दवीपाप्यापद्यते। इत्युक्तमात्रं। यदा त्वीश्वर एव काय्य
स्यात्
ब्रह्मणे

४१

४२

२५३॥
॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

४३

४४

४४

॥ १०० ॥

पदमे

कि० ए० ली

४३
४३

ॐ

नोत्पत्तेरनन्तरं तस्मिन्नेव पवने स्पर्शवदे गवत्तथागुरुत्वं प्रतिबंधकत्वादाधारस्तदित्यर्थः। आप्ये न्यः परमाणुन्यः
स्तेनैव द्वाणुकादिप्रक्रमेण मरुत्संलितं निधिस्तत्पन्नो नृशंखमानस्तिष्ठति। पवनेनैव द्वाणुकादिप्रक्रमेण मरुत्संलितं
निधौ सत्यत्पन्नं नृशंखमानस्तिष्ठति। पवनेनैव द्वाणुकादिप्रक्रमेण मरुत्संलितं निधिस्तत्पन्नो नृशंखमानस्तिष्ठति। पवनेनैव द्वाणुकादिप्रक्रमेण मरुत्संलितं
हृती प्राथम्यात्संपूर्णतया। संहतानि विडावयवा विशीर्णतया। तदनन्तरं पृथिव्युत्पत्तेरनन्तरं तैजसे न्यः परमाणुन्यो
जिज्ञवादिशयेन दीप्यमानः। एवमनेन क्रमेण प्रनिध्याप्तसंकल्पस्तन्मात्रान्नतु कुत्वात्मादिवत्कायव्या
पारादित्यर्थः। तैजसानां परमाणूनां पृथिव्याणुसाहित्येनोडस्य हिरण्यमयत्वं विवक्षितम्। तस्मिन्नेव चत्वारिंशद
नानि क्रमलानीव स्युस्तस्यैव पालोकोनापिता मरुद्गरीरिणाभ्यां ब्रह्मणो सकलं लब्धं संहितं सकलैरथ
स्तनैः सुतत्वादिनिरुपारितनैश्च नृशंखमानैः स्वरादिनिर्लोकैः सहितमुत्पाद्य प्रजासर्गेनियुक्ते। तमेवं कुर्वित्सचेति।
यः सन्तु चये। द्विकर्तृकेषु कार्येषु मरुत्संलितं नृशंखमानं स्पर्शवदे गवत्तथागुरुत्वं प्रतिबंधकत्वादाधारस्तदित्यर्थः। आप्ये न्यः परमाणुन्यः
रथैर्नृशंखमानैरेकानुविधायिकार्येण तस्याप्यारुध्यमाणत्वात्। अतिशयेन ज्ञानवैराग्येऽप्यसंपन्नयद्य

५८

बैराग्यवान्तर्भवत्कर्मणि नानुरुद्धात् ।

ज्ञानस्यात्ममर्थेऽपि न कुर्यात् । यदि रोगवान् न वेन्न कर्मो नुरुच्छ्रावः । तथा च प्राणिनां कृतं हानिरुक्ता न्यागमः
 स्यात् । यद्यनीश्वरो भवेत् । ज्ञानं तोष्य स्यात् प्रेक्षितं न सिद्धेत् । यतस्तु त्रितयसंपन्नस्ततः प्राणिनां यानि कर्माणि
 तेषां विविधं पाकं विदितास्तु तानि तिष्ठत्येकमभि संबध्यते । मानसानि तित्वा यो निजा ब्रह्मपतिर्नृदसादीन् म
 नून् स्थायं भुवः प्रती नृदेवानां दित्यादीन् ऋषीन् ब्रह्मैतमभिरुद्रा ज्ञादीन् पितृन् कव्यवान् आदीन् गणान् कूप्यान्
 दीन् गणां शब्दः प्रत्येकं चानि संबध्यते । तत्र प्रजापतयस्तत्प्रतिनियतप्रजास्तथाः । मनवो राजधर्म्मप्रवर्धयितारः । दे
 वा हविर्नो गमोक्तारः । ऋषयः प्रथमवेदाद्योक्तारः । पितरः स्वधाभागाधिकारिणः । गणां बलिनो गणिनः । मुखेति मुखवा
 द्वाह्यगंधादुन्या राजन्यम् । कुरुन्म्रां वेश्यं । पद्मां ऋद्धं । अन्यानि च तिर्यङ्गारकिप्रन्यतीनि । उच्चावचान्युक्ता
 णान्यपदुष्टान्यपि । आशया नुरुपैरिति । फलज्ञानपर्याप्तमाशेरतइति आशयाः कर्मज्ञानावासनास्तदनुपपत्त
 त्सारं धर्म्मज्ञानवैराग्ये अर्थैरिदुपैवरागम् । अधर्म्मज्ञानावैराग्याने अर्थैस्तत्फलं अमुखादिभिः सम्यग्यो

५४

यै य-य-य
वृत्ति

५४

रुद्र ५

मिद

जयति। यदा त्वी श्वर एव कार्यवशात् ब्रह्मादिशरीरमुपादत्त इति पक्षः तदा नियोगः कायवाङ्मनो व्यापारसिद्धये
 तत्प्रेरणं प्रयत्नवत्संयोगजन्यं। मुखेत्यादिना ब्राह्मणत्वात्तन्मित्रं जनकव्यक्तिविशेषनिमित्ततद्दृष्टोपनिब
 द्धं तन्मैदप्रतिपादनं देवमियता प्रबन्धेन प्रलयविधिं तावदृष्टापदौ। परार्थे प्रवृत्तेन परस्मै श्वरस्य शिष्टितेः
 एष्टिव्याप्तिनिर्विश्वमार न्यत इति वदता सर्वपूर्वपक्षाः परिहृता बाधव्याः तथा हि विद्येदतद्वचनादाम्नाय
 प्रामाण्यमप्रत्येहेतुमानसमन्वादि स्तृष्ट्या चाद्यव्यवहारमुपपादयेत्। अदृष्टापदस्यावेचिज्ञां समर्थ
 येता परार्थे प्रवृत्त्या च निष्प्रयोजनत्वशं कामुत्सारयेत्। परमेश्वरादिष्ठानेनाचेतन्यप्रवृत्तिनियमेत्त्व
 समं न सयदिति। स्यादेतत् सर्वमेश्वरसद्भावसिद्धौ संभवत् तत्सिद्धावेव किं प्रज्ञाणमिति चेत् तद्वदुत्पत्ति
 चिदुच्यते। शरीरानप्यदोत्यतिक बुद्धिमत्पूर्वक कारणवत्त्वात्। यत्कारणवत्त्वं तत्तत् बुद्धिमत्पूर्वकं प्रथ
 रण्यं तथा चेत् तत्तत् समादुद्धिमत्पूर्वकमिति। अनुपलब्धपूर्वकोटिपुपर्वतादिपुकारणवत्त्वात् प्रतीतेर्जागा

सिद्धमिदमिति चेत् तानाद्व्येषु सावयवत्वेन तद्गुणेषु कार्यगुणत्वेन कर्मसु कर्मत्वेनैव तदनुमानात् कारण
 वत्त्वस्यासुर्वज्ञपूर्वकत्वेन संसृष्टान्ते पटादौ दर्शनात् द्विपरीतस्य पक्षे विवक्षितत्वात् विरुद्धमिति चेत् ताना
 साहचर्यमात्रेणाविरोधात्। कार्यत्वेना नित्यत्वानुमाने रूपसाहचर्यवद्रूपस्य अविनाशो न्युपगमे
 त्वे सर्वज्ञत्वाद्युपेतकत्वे पूर्वकत्वमुपस्थापयति हेतौ कस्तद्विपरीतमभिप्रेयाद्यतो विरोधश्चोद्यते। अस
 र्वज्ञस्य शरीरिणाः प्रमाणनिरस्तत्वात् नैव तद्विपरीतमभिप्रेष्यतीति चेत् न न्येवमसर्वज्ञेन शरीरिणा हेतो
 रव्यापनात् कुतस्तद्विपरीतेन विरोधः। तथा विधस्यानुपलब्धेरिति चेत् सुतरां तर्हि विरोधसिद्धेरसंभवे
 जातान्धेन रूपस्पर्शयो रिव परस्परधर्मिपरिहारेणाप्रतीतेः। प्रतीतेस्तैकवधर्मिणिसहोपलब्धेन विरो
 धस्य बाधितत्वात्। दर्शनस्पर्शनाभ्यां वायावन्तेपलब्धेपि एष्टिव्याप्यैरूपसकचरस्पर्शवत्। स्यादेत
 त्। न हेतुसाध्यविशेषयोर्विरोधं विशेषविरोधमाचक्षते किं नाम व्याप्तिर्यथा धर्मता न्यामान्
 यमानयोर्विशेषयोरेव विरोधां तथा हि व्याप्तिस्तौ वदशं न वशप्रवृत्ता यथा दृष्टं विशेषमुपनयति नालो

४५

२३

किं कमशरीरत्वादिति पक्ष धर्मन पिशरीरिणा किंचिदेनामित्यज्ञानादिभूतानोपपद्यत इति त
 द्विपरीतमुपस्थापयति। न चानयो विरोधे किंचिदसिद्धति। सोय विशेषविरोध इति। एतदपि नास्ति
 स्वरूपेणानयो विरोधात्। परस्परानपेक्षान्मात्रविशेषानुपस्थापनात्। न हि यो धर्मवान्सोऽपि
 भानिति केवलया व्याख्या किंचिदुपनीयते। तथा सति पक्ष धर्मता वैयर्थ्यात्। नाप्ययं धर्मवानि
 त्यनया पक्ष धर्मतया नियमानपेक्षया किंचिदुपस्थाप्यते। तथा सति व्याप्तिवैयर्थ्यात्। किंचिदुप
 रस्परसहकारितया तथा च निरपेक्ष। दशाया विशेषानुपस्थापनादेव विरोधासिद्धिः सापेक्ष
 दशायां सहोपलब्धादेवेति। न न ह्येकैक विशेषमुपस्थापयति पक्ष धर्मता सच नो। किं क्वया
 ह्यनुस्मारितनसह तदिति श्रमः। ततः किं सनसिद्धेदिति चेत्। को नुतं साधयेत्कमुद्यतः। अनेनेव
 विरोधेनान्योपिनसिद्धतीति चेत्। तद्विश्वासात्तद्व्यापकगतं कार्यत्वं कार्यसमवायिकारणस

न विरोधः ३

४५

सिधं २

रुत इत्यकार्यमपिनसिद्धतीति चेत्तत्। साध्यादा विशेषयोरेव विरोधं विशेषविरोधमात्रमहे। त
 था हि नित्यत्वमाकाशादे ज्ञानत्वपरिहारेण ज्ञानत्वनित्यत्वपरिहारेण स्मदादिज्ञाने। तथा कर्तृ शरीरित्वकुवि
 दादेरशरीरत्वात्। कर्तृत्वं सुकृत्स्नशुकादेः। तदाह यो ज्ञानत्वनित्यत्वयोः कर्तृत्वाशरीरत्वयोश्चैकधर्मि
 संसर्गे विरुध्यत इत्येतदपि नास्ति। उपसंहारस्थानस्यैकस्य धर्मिणो प्रतीतिः। न ह्युक्तत्वशीतत्वपथपा
 वक्योरेव विरुद्धे किंचिदुपयसितेन सिवाष्टि व्यभिचारेणोपसंहारमात्रेण। तदेते अपि नित्यत्वज्ञानत्वे धर्मिणे
 देना विरुद्धे अपि यद्यस्मदादिबुद्धौ गगने वोपसंहारि रूढे इति विवक्षितमायुष्मतः। अशरीरत्वकर्तृकत्वे
 वा कर्तृत्वात्तदोऽशुकादेवोपसंहारादिरूढे इत्यभिमतं चिरजीविनो ननः किंचिदनिष्टमापद्यते। न हि मूर्ख
 त्वनित्यत्वेन न सिद्धरादौ वा विरुद्धे इति परमाणुसाधनस्य किंचिदपह्नीयते। अथेष्टरात्मनितं ज्ञाने
 चोपसंहारादनयो विरोधो निश्चातुमन्यवितः। सत हि मूर्खत्वनित्यत्वयोः परमाणा विवधर्मिसाधके

रा ४

२३

नैव बाधित इति बुध्यन्त्येति नास्ति विरोधः। अथोपि विशेषविरुद्धोदाहरणं लुचंदनदहनवानयमसुरनिधम
 वत्वादिति द्रष्टव्यम्। स्यादेतत्। व्यापकानुपलब्धिबाधरत्नविशेषविरोध इत्युच्यते। तथा हि कर्तृव्यापकं शरी
 रादितच्चातो व्यावर्तमानं कर्तारमपि व्यावर्तयति। तृणादिविकारकारित्वेन हिमस्य न हिमत्वसाधने तद्व्यापक
 मोक्षमिव व्यावर्तमानं प्रीतिमिति चेत्। नैतदपि साधीयः। कस्य हि किमत्र व्यापकं किं कर्तृशरीरित्वादिकं। अ
 होस्विकार्यत्वं स्पशरीरादिमत्कर्तृपूर्वकत्वं। प्रथमेनेष्टारः कर्तृशरीरादिरहितत्वादिति प्रमाणाद्यः स्यात्
 तथा चात्रयासिद्धिर्देहिग्राहकप्रमाणाबाधो वा। सावयवाः परमाणावोमूर्तत्वादिति वत्। द्वितीयस्तु नि
 यमः प्रत्ययजायमानाङ्कुरादावेव शरीराः कर्तुरनुपलब्धे नैव निरस्तः। दृष्टान्तस्तु सर्वथैवासङ्गतः। त
 र्णादिविकारो हियदिरूपादिपरावृत्तिमात्रहेतुः। अनृनमोक्षप्राप्येदोतातेजसा कर्तव्यः। तादृशे च पाके
 निमित्तं हिममिति न किंचिदनिष्टप्राप्यते। न हि सौरस्यतेजसस्त्रे लोकापाकहेतोः हिमादप्यगमः स

मते। अथ विकारो न स्मादिरूपोऽनिमतः सो सिद्ध एव हि मरुतेषु तृणादिषु क्वविरोधो बाधो वा। अथ रूपा
 दिपरावृत्तिमात्रेण वा निःसाध्यते। तदशक्यं। तस्य दर्शनस्य शरीरादिस्य योग्यानुपलब्धे न बाधितत्वात्। अत
 दृशस्य तेजोमात्रस्य निवृत्तेरनिष्टत्वादशक्यत्वाच्च। तस्माद्व्यापकानुपलब्ध्यानुमानं वा द्यत इति रिक्तं वचः। स
 त्प्रतिपक्षस्तु कथं चित्स्यात्। अग्निमद्धिमं तृणादिविकारहेतुत्वात्। निरग्निं हिमं तथा विधोः स्वरहितत्वा
 त्। अस्तु तदेव प्रकृतेशरीरानपेक्षोत्पत्तिकमकर्तृकं शरीरानपेक्षोत्पत्तिकत्वाद्गगनवदिति। नाशरीरानपेक्ष
 या उत्पत्तेरसाधारणत्वात्। सकर्तृकादुद्यदादेरिवाकर्तृकादाकाशादेरपि व्यावृत्तत्वात्। उत्पत्तिव्यावृत्ति
 मात्रस्य चासिद्धेः। शरीरादनुत्पत्तेः श्चासमर्थविशेषणत्वात्। समक्षे गगनादावनुत्पत्तिमात्रस्यैव व्याप्यत्वं
 निश्चयात्। निश्चितव्याप्येऽप्यपेक्षोपनयनात्। अन्यथातिप्रसङ्गादिति। स्यादेतत्। यथा जलस्य नित्यत्वं शरीरा
 पेक्षा नास्ति। ज्ञानगकार्यत्वं प्रयुक्तत्वाच्चरीरसंबन्धस्य। तथा प्रयत्नस्य नित्यत्वं ज्ञानापेक्षापिन स्यात्। प्रयत्न

पर्यवसानात् सामान्यसंगतिबलप्रवृत्तानां पदानामाकांक्षादिसहकारिण ध्वेरलौकिक इव वाक्यार्थ इति प्रमाण
 वृत्तम् । अन्यथान किंचिद्विदप्रतीतं प्रतीयेतेति । अत्र कश्चिदाह । कृतं तर्हि केवलव्यतिरेकिणान्वयिनवाप्य
 द्वयव्यतिरेकादिपदिसिद्धेः । तदसत् । आकांक्षानुपपत्तिन्या विशेषव्यवस्थापनात् । शब्दो ह्यर्थोऽपि वा विना
 नान्वयमुपैति तावन्तन्मना लं वा प्रतीतेरपर्यवसानमाकांक्षा सेच्युच्यते । त्वानवधिरन्ययिनः । तत्प्रती
 तोपर्यवसितामां कश्चिद्विशेषे प्रमाणांतरबाधोऽनुपपत्तिः तावती च सीमाव्यतिरेकिणः । तदत्र न गादिद्वय
 एकपेर्येतपक्षी करणोत्कारणपरमावदि विषयज्ञानं यदि न स्यात्कः शब्दार्थो ग्रेससागरादिसंकर्तृकमि
 ति । परिदृष्टसामर्थ्यकारकचक्रप्रयोजकः कर्तृशब्दान्वयत्वात् । एवं सगोदि कार्यपक्षी करणोत्कारणान्वय
 दिनशरीराद्यनपेक्षज्ञानकोर्यः सगोदि कार्यबुद्धिमत्पक्षीकमिति । सगोसन्निहितो हि शरीरेन्द्रियविषयग्रामवि
 रूपापलक्षितः कायः सगोदि रित्युच्यते । तस्माद्विशेषप्रतीत्यपर्यवसानादिह पक्षधर्मता सहायात् का

र्यत्वादेव नित्यसर्वज्ञ कर्तृसिद्धिः । इच्छादयः क्वचिदाश्रिताः कार्यत्वाद्गुणत्वाद्वा इत्यत्र त्वष्ट्रव्यतिरिक्तद्वयपार
 तत्र्यमप्रतीत्यशब्दार्थो न प्रतीयत इति नास्ति नित्याश्रयादिशब्दाः शिष्यादिव्यतिक्ताः शिष्यादिविरुद्धार्थावायेन
 तत्प्रतिक्षेपो नियमेनैकादिपदाद्यनामन्ययः । प्रमाणांतरबाधयर्थो नोच्यते । त्वनुपपत्तिरिति अन्यदेतत् ॥ ॥ ॥
 आकाशनिरूपणप्रसंगेन कालदिशोरूपन्यासः । आकाशकालदिशाभिति । पारिनाधिक्यो निमित्तमंतरेण अं
 गग्राहिकतया तिस्रः संज्ञास्तुति । आकाशकालोदिगिति । कुतो हेतोरत आह । अपरजात्यनवेसतीति । अपरजाती
 नामाकाशत्वादीनामनावदित्यर्थः । तदेव कुत इत्यत आह । एकैकत्वात् । व्यक्तिभेदा नावात् । निमित्तमेकमे
 कवृत्तिसामान्यमितिलक्षणाव्याघातेन स्वरूपव्याघातादिति भावः । तथापि पारिनाधिक्यमनुपपन्नमती
 न्द्रियत्वेन स्वरूपनिर्देशानुपपत्तेः । यशब्दाश्रयस्तदाकाशमित्येवं शब्दाश्रयत्वमेवोपाधिः स्यात् । न । शब्दा
 श्रयत्वस्योपलक्षणात् तदाकाशत्वत्वात् । अयमसौ देवदत्त इत्यत्रेदन्तावत् । अन्यथा शब्दगुणमाकांक्षमिति सह

४८

४८

प्रयोगेन स्यात् प्रत्येवमाकाशादिशब्देन्यः परत्वं तत्वादेर्निर्णयकं मापद्यत इति चेत् तान् । आकाशस्य स्वरूप
मिति वक्ष्ये चारिकत्वाद्याद्युतिपरत्वादेर्नित्यस्य स्वरूपव्यवस्थितयेद्व्यवस्थितये च गुणानाह । तत्रेति । तास्या
काशकालदिदुमदो । आकाशस्य शब्देन स्वरूपसंख्यादिनाद्व्यवस्थितये च व्यवस्थाप्यते । अस्मिन्तया च सुखस्तत्र
प्रवृत्तेः । तस्य रूपयोग्यतामुपादायेव ग्राहकत्वात् । अन्यथात्मनोऽपि चाक्षुषत्वप्रसङ्गात् । कथं तर्हि हि पक्षे नि
रुपदी प्रत्यय इति चेत् । आलोकमरादुलना श्रित्येति ब्रूमः । तथा पीहाल्लोको नैरालोक इति कथमिति चेत् । तद
वयवानां श्रित्येति । यत्किंचिदेतत् । कथं पुनः शब्देन स्वरूपव्यवस्थापक इत्यत आह । शब्द इति । न स्पर्शवद्वि
शेषगुणः प्रत्यक्षत्वे सत्त्वाकारागुणादुपलब्धत्वात् । योऽपि स्पर्शवद्विशेषगुणः शब्दमिच्छति सोऽपि स्थूलवीणाशं स्वा
द्याश्रयमिच्छेन्न तु परमाणवाश्रयमप्रत्यक्षत्वे प्रसङ्गात् परमाणुगुणानामतीन्द्रियत्वात् । तथा च स्थूलाश्रयस्यासा
मान्यवत कार्यत्वेन सामान्यादित्रयव्यवहारे स्पर्शरहिततया द्रव्यत्वव्याप्येति प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यतया चक

७३

र्मत्वानुपपत्तौ विशेषगुणत्वमुन्वादि सिद्धम् । स्पर्शवद्व्यवस्थितये च प्रतिशब्दस्य तत्पत्तिवैयर्थ्यः प्रतिज्ञायते । न स्पर्शवद्विशे
षगुण इति । तत्र हेतुरकारगुणादुपलब्धत्वादि तिसृष्वतिशब्दादीनां यावन्नि समवायिकारणानि तेषां ये गुणास्तदनपे
क्षत्वात् । येषु नः स्पर्शवद्विशेषगुणानन्ते तदनपेक्षायाऽप्यासूपादय इति केवलव्यतिरेकी । अत्र च पितरपाका
ननुपगमान्न तद्विशेषगुणो विरोधः । परमाणुगुणोऽस्तु स्यात् निषेधाप्यमाह । अत्र च त्वे सतीति हेतुं तस्मा
ह । अथावद्व्यवस्थित्यादिति । सत्त्वेव शब्दादिषु निवृत्तेः । येषु न स्तेषां विशेषगुणानन्तेषु सत्त्वं निवर्तते य
थासूपादयः । अत्रापि पूर्ववत्प्रत्यक्षत्वे सतीत्यनुषङ्गनीयम् । अन्यथा परमाणुगुणैरेव निषेधः स्यात् । सु
खादीनामात्मगुणानि सिद्धावन्वयेऽपि प्रवृत्तयः । अनयोस्तर्कस्तु चयति । आश्रयादन्यत्रोपलब्धे रिति ।
आश्रयानिमित्तान्तरादेरन्यत्र कर्मशब्दोऽप्यवहितेन न स्युपलब्धेः । यदि हि शब्दाद्याश्रयः शब्दः स्व
कृत्वादिपिधानेनोपलब्धेत । केस्य विवरणध्यान इव सर्वदेवाप्राप्तेः । अप्राज्ञस्य च ग्रहतो सर्वत्र सर्वैः स

७४

७५

40

वेशोपनयनप्रसङ्गः। नचशब्दप्रवसोः प्राप्तिरस्ति। नचाश्रयानपेक्षाएवगुणः परेताप्राप्यते। तस्माच्छब्द-
 खादीनिनिमित्तान्यपहायद्वयान्तरेवर्तमानोवीचीतरङ्गन्यायेनकर्तृशङ्कलीमन्तमाकाशदेशमासन्नोप-
 न्यते। अन्यथात्वनुपलब्धिप्रसङ्गः। ननुवायुगुणानविष्यति। अन्यथापि हिनेत्योदिषुतादृशमानेषुयावदे-
 गमनिप्रतिष्ठमानः पुवनोनिमित्तो नवतीत्यन्युपगमः। वदन्ति चकेचिदायुरापद्यतेशब्दतामिति। न। ओत्रस्यप्र-
 तिनियतार्थग्राहकत्वेनबहिरिन्द्रियत्वात्। बहिरिन्द्रियस्यचग्राह्यजातीयविशेषगुणावत्त्वनियमित। अन्यथा
 सर्वस्यसर्वार्थत्वेऽन्धबधिराद्यनावप्रज्ञात्। एकस्यसर्वार्थत्वेतद्व्यावृत्तौगुणान्तरानुपलब्धेनप्रसङ्गोत्तर। त-
 थाचशब्दस्यवायवीयत्वेओत्रस्यापिवायवीयत्वप्रसङ्गः। ततः किमितिचेत्। एकस्वस्पर्शशब्दग्राहकत्वे
 अनेकार्थतयाबाह्यत्वेव्याघातः। बाह्यत्वेवनेकार्थत्वानुपपत्तिः। वायवीयत्वविशेषेपित्वकृओत्रयोव्यक्ति-
 ज्ञेदात्प्रतिनियतार्थत्वाविरोधइतिचेत्। न। प्रतिशरीरद्वारादीनां व्यक्तिभेदेचविषयवैचित्र्यादिर्ज्ञानात्। अदृष्ट-
 वैचित्र्यादेवमपिस्यात्कोविरोधइतिचेत्। तर्हिपार्थिवैकप्रकृतीनामेवादृष्टवैचित्र्यादुत्पादवैचित्र्याविषयव्य-

वस्थायेन विषयति कृतरसनादीनां प्रकृत्यंतरकल्पनया बाह्यनुसारेण तत्र तथेति चेत् समः समाधिः त
स्माद्यथा कहेतु न्याशब्देन स्पर्शविद्विशेषण इत्यात्मगुणो न विषयतीत्यत आह । नात्मगुणः कृत इत्यत आ
ह । बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वात् तामनसो न्यदिन्द्रिय बाह्येन्द्रियं तत्प्रत्यक्षात् । गंधवदित्यन्वयी । बाह्येन्द्रियत्वं च आत्र
स्य प्रतिनियत विषयत्वात् । चक्षुर्वेत । आत्मगुणानां बाह्येन्द्रियेण ग्रहीतुमप्रयोग्यत्वात् । अन्यथा बुद्ध्यादीनाम
पितथात्वप्रसङ्गः । हेत्वंतरमाह । आत्मांतरप्रत्यक्षत्वादिति । यत्र स्थः शब्दस्ततोऽन्य आत्मा आत्मान्तरत आ
ह्यत्वादित्यर्थः । वीणाद्याश्रयतया हि शब्दः प्रतीयते । तत्संता नन्यायेन आत्रस्थो वा तस्मादन्य आस्य ग्राहक
येत्वात्मगुणा गृह्यन्ते ते ग्राहकस्था एव गृह्यन्ते । यथा सुरवादयः गृह्यमाणस्तु शब्देन ग्राहकस्थ इति । तदे
व कृत इति चेदित्यत आह । आत्मन्यसमवायात् । इदमप्यसिद्धमत आह । अहंकारेण विभक्त स्पष्टव्यधिकर
णस्यात्मग्रहणार्थः । वीणावाद्यते चेणुः पूर्यते न त्वहं वास्वपूर्यतेति कस्यचित्प्रत्ययः । अहंकारेण वाद्य
कस्यास्यात्मसमवाये गन्धादीनामपि तथात्वप्रसङ्गः । अन्येत्वात्मांतरेण ग्राह्यत्वादिति । अनेकप्रतिपत्ति

साधारणत्वादिति हेतुर्वैतर्क्यनिः। ससंदिग्धासिद्धः। संतानानुमानेन मूलप्रत्यभिज्ञानान्नैष दोष इति चेत्। तर्हि सुखादीनामप्यनुमानेनानेकप्रतिपत्तसाधारणप्रत्यभिज्ञानविषयत्वात्। अनेकांतिको हेतुः स्यात्। आत्मसमवेतस्यैव वीचीतरंगन्यायेन मूलप्रत्यभिज्ञानोपपत्तौ विषये बाधका नावाच्यतस्माद्यथा व्याख्यानमेवास्तु न दिक्कालमनसां विशेषगुणा इति शेषः। अत्र हेतुः। अत्र ग्राह्यत्वात्। अत्र अत्रेति स्व रूपनिवेदनमात्रं ग्राह्यत्वात्प्रत्यक्षत्वादित्येव हेतुः। गंधादिवदिति। आत्मगुणात्त्वेशब्दस्य मनसः अत्र स्य सं कार्यप्रसङ्गः। दिक्कालमनोगुणात्त्वेशब्दस्य विशेषगुणात्त्व्याद्यात्। हेतुतरमाह। विशेषगुणा नावहेति। दिक्कालमनसामिति विशेषगुण इति वाक्यशेषः। प्रयोगस्त्वेवं शब्दानां दिक्कालमनसां गुणो विशेषगुणत्वोक्तिर्यादिवत्। तदुपात्त्वेशब्दस्य तेषां तत्त्वव्याघातः। धर्मिग्राहकेण प्रमाणेन तेषां विशेषगुणाप्रतिज्ञेयादिति। न नुयदिनामशब्दः पृथिव्यादीनामप्युपात्तानां गुणाननवतिभा न्तर। आकाशतुल्यममस्तीति किं प्रमाणमत आह। पारिशेष्यादुपात्तत्वाकाशस्याधिगमे संगमिति। अयमर्थः। शब्दस्तावद्व्याप्तिगुणात्वात्। रूपवदिति

आश्रितः

प्रथि३

सामान्यतो द्वयसिद्धौ शब्दाश्रयत्वेनाकाशसंज्ञायां निवेशितायां तदा काशं पृथिव्यादि न्यो निधत्ते। शब्दाश्रयत्वात्। यत्पुनर्न ते न्यो निधत्ते नासौ शब्दाश्रयो यथा पृथिव्यादय एव न च नायं शब्दाश्रयस्तस्मादितरे न्यो निधत्ते इति। यथा च पृथिव्यादिषु शब्देन समवेतितयोक्तमधस्तादिति निरवयम्। सोऽपि पृथिव्यादिव्यतिरेकः। तदिदं मुक्तं गुणान्नत्वेति। एवमाकाशस्य स्वरूपे सिद्धे शब्दगुणत्वेन गुणांतरा एव स्यात्। शब्दलिङ्गविशेषादिति। यद्यपि द्वयत्वादेव सामान्यतः संख्यायां सिद्धायामेकत्वं नपि सिद्धम्। न ह्येकत्वं मंतरेणासमवायिकारणानिरपेक्षद्वित्वादिकं सिद्धति। न वित्त्यंचत उद्विह्यादिना। पृथिव्यादीनां नवानां पचानां त्रयारां मित्रादिकं चकारस्य बाधकं विना संख्या निमित्तत्वात्। अन्यथा पृथिव्यादिष्वपि सानस्यात्। तथापि शब्दाश्रयस्य द्वयस्यानेकत्वं व्यवकृतेन नियतमेकत्वं साधयितुमयमारंभः। तच्चैव न वेति शब्दलिङ्गमविशिष्टं सत्साधयति। सर्वेषामेव शब्दानां तदेकाश्रयतयेवोपपत्तावाश्रयांतरकल्पनायां कल्पनागौरवप्रसंगत्वात्। अत्र व्यवस्थाप्यदृष्टव्यवस्थयोपपद्यत इति वक्ष्यमाणायादिति। तदनुविधानात् स्थितं तदपि पूर्ववत्। इव्यत्वेनेसा

यद्यपि

मान्यतः परिमाणसिद्धौ सत्यामाह विनवचननादिति विनवा कदा ना काशस्तथास्वा भेतिस्त्रकारवचना
दि नवो विचुल्लसो सर्वमिति सिद्धिः सहसंयोगः । तस्मात्परममहत्परिमाणा परिमितस्य संयोगानुपपत्तेः । परमम
हदिति नवप्रधानो निर्देशः । अथवा परममहत्ते इव स्वपरिमाणं परममहत्परिमाणमिति वष्टीतत्तु सप्तः ।
मानाधिकरणे हि परममहत्परिमाणमिति स्यात् । अथ विचुल्लस्य सिद्धिः स्पर्शिरन्यत्वे सति प्रत्य
क्षगुणा अयत्नात् । आत्मवत् । अन्यथा परमाणुत्वे इत्यक्षगुणा अयत्नविधरो धात्वा सावयवत्वे स्पर्शिरन्य
त्वे विरोधात् । शब्दकारतावचनासंयोगविभागो संयोगात् । विभागान्नुद्वा च शब्दस्य निष्पत्तिरिति स्त्र
कारवचनात् संयोगविभागो न न सत्त्वेनैव संयोगविभागोः सिद्धिस्तथापि विपक्षबाधकं वक्तव्यमिति
तदुच्यते । यदि संयोगविभागो न न सति न स्यातां समवायिकारणान्नावेशब्देनाप्यद्येतेति यद्यपि य
मिग्राहकादेव प्रमाणा इव त्वमप्यस्य सिद्धिः । तथापि संख्यादिना गुणो नापि तस्माद्यथि लेशक्यमिति तद

तदु

व

प्याह । अन्त इति गुणवतो द्विवात्वेन सत्ता व्याघातादिति । अनाश्रितत्वेति । आश्रयेकस्वभावत्वेत्यर्थः ।
अन्यथा समवायेन व्यभिचारः स्यात् । आश्रयेकस्वभावस्य पित्रद्रव्यत्वे गुणा व्याघातस्वरूपव्याघातादित्येवमप्येक
त्वादेव नित्यत्वाकार्यत्वे सिद्धे अनित्यत्वे कार्यत्वे च ततः पूर्वपक्षा ज्ञायमानाः शब्दा आकाशांतरवत्तरन् । तस्मा
देकत्वादे पूर्वोपकोटिविकलं न न सत्ता विप्रपंचार्थमाह । समानेति । तथा हि नाश्रयं न कं न च एव । तेनैव न
स्यानारंभत्वात् । नापि न न न सत्ता । नापि विज्ञातीयं च धियादि । कारणं गुणा प्रक्रमेण कार्यरूपादिसत्त्वं स
ज्ञात् । नाप्यात्मदिकान्मनांसि स्पृशे अन्यतया तेषामनारंभकत्वादिति । शब्दा अयत्नतया परार्थत्वं मस्यां संप्र
ति तदुपलंभसाधनतया परार्थमाह । सर्वप्राणिनामिति । तर्हि सर्वेषां सर्वशब्दोपलब्धिः स्यात्तस्य सर्वसाधार
णत्वात् । योपकत्वाच्चेत्यत्राह । ओत्र नावेन । ननु किं सिद्धं ओत्रं न हि धियादेर्गुणादिवदाकाशस्यापि कि
चि कार्यं द्यमस्तीत्यत्राह । ओत्रं पुनरिति । पुनश्च न धियादिकार्ये न्योद्धारणादि न्यो व्यवक्ति नति । अ
थतो कर्तृशक्त्यो तयोर्वि वरं तत्संज्ञको न निर्देशः । अत्राप्यवृत्तिसंयोगोपचारादेशव्यपदेशः । ननु सबधिर

५३

५३

स्वाप्यस्तीत्यतः प्राह शब्देन निमित्तेन विषयतया उपलब्धः सुखदुःखानुभवस्तत्प्रापकाभ्यां धर्माद्य
 मन्त्राभ्यामुपनिबद्धो विनिष्ट इत्यर्थः। एवं सति च विशेषी सद्भावेति विशेषतां शब्दाच्चैकत्वात्कस्यचिद्वा
 धियर्थे यथाशरीरसद्भावेप्युपलब्धः नो गृह्यते। तस्यैवैकत्वात् सुखज्ञानाद्यनुत्पत्तिरित्याहुः। तस्यैवैति उपलब्ध
 तां चैतत्। कस्मै मत्वादिना अनुधिर व्याख्यातादपि बाधिर्यं न भवति। अन्यथा नैष ज्ञादिप्रयोगो वेयथापि निति
 ॥०॥ काव्यमदत्तामाह ॥ काव्य इति। अत्र परा परेति जावप्रधानो निर्देशः। परत्वापरत्वं व्यतिकरः परापर
 व्यतिकरः। दिक्कृताभ्यां परत्वापरत्वाभ्यां विपरीते परत्वापरत्वे इत्यर्थः। परापर व्यतिकरश्च। योगपदा
 दिप्रत्ययाश्चेति सामासः। तानि लिङ्गायस्य सतथोक्तः। परत्वापरत्वायोरुत्पत्तिगुणो वक्ष्यते। तैद्युवस्थवि
 रयोर्वैर्माने कालमनुमापयतः। कथं बहुतरतपनपरिस्थं दांतरितजन्म निस्थविरेयुवानमवधिं
 कृत्वा परत्वं मुत्पद्यमानमसमवायिकारणावत्काव्यमिति स्थिते रूपादीनां च व्यभिचारतपनपरि
 निरु

परहा

यो ५

स्पंदानां च वैयधिकरसो तदव हि न्नद्रव्यसंयोगोऽसमवायिकारणमिति ज्ञायते। न च विन्नुनोद्रव्यस्य संयोगस्य
 शान्तितुमर्हति व्युत्पत्तिरिति। तद्व्यं विन्नुस्यात् न चात्मा काशो तथा न विलुप्तमर्हति विशेषगुणत्वात्। एषि
 व्यादिवदित्याचार्योः। अत्रैवालोचनीयम्। एषिव्यादीनां संयोगस्य तद्वत्त्वे विशेषगुणवत्त्वमप्योजकं स्वयं
 दिगतिप्राप्तिविहस्योपाधेः सत्त्वात्। अन्यथा मनसस्तथा नैव प्रसङ्गात्। विशेषगुणाविरहितस्य स्यात्कारणा
 त्वे जातेरन्यस्य कारणात्त्वात्। तस्मादिशेषगुणत्वाविशेषेपि एषिव्यादीनामव्यापकत्वात्परत्वाद्य
 कारणात्। व्यापकत्वादात्मोपाधोस्तत्कारणात् न विषयतीतिको विशेषः। विप्रकृष्ट बुद्धिमपेक्षोत्पद्यमानं वि
 प्रकृष्ट बुद्धिनिमित्तीकरोति। अत्यन्तस्तरसंचरणापेक्षया बहुतरतपनपरिस्थं दांतरितत्वं च विप्रकर्षः। न
 वैषम्ये विरशरीररूपतः संभवति। तपनसमवेत्तेन कस्मैणात्स्य संबंधात्। अतो यद्वा संयुक्तं संयुक्त
 समवायत्नसंतायाप्रत्यासत्यास्यगतिः स्थविरमुपावर्तते तद्व्यमस्ति। न च एषिव्यादितथा न विलुप्तमर्हति अत्र

वर

५५

प्रेर्य निचारात् अतः सकलं तत्संयुक्तेन तेन न वितव्यं न चाकाशात्मानो तथा न विदुर्महत्तः विशेषगुण
 वत्वात् पृथिव्यादिवदित्याचार्योऽनन्वयप्रयोजकमेतत् अप्राप्त्युपाधिकत्वात् अन्यथा मनसस्तथा नावप्रस
 ज्जात् विशेषगुणारहितस्य तस्या कारणात्वेऽप्राप्तेरन्यस्य कारणास्य नावात् तस्मादिशेषगुणवत्त्वा वि
 शेषेऽपि पृथिव्यादीनामव्यापकत्वात्पुनरुपाधिकत्वात् कारणात्वेऽव्यापकत्वादात्माकाशयोस्तत्कारणात्वं न वि
 श्वतीतिको विशेषः न आकाशस्य च प्रत्यासत्तिमात्रेण संयुक्तसंयुक्तसमवायिनं धर्मम् अन्यत्र संक्रामयि
 तुमसमर्थत्वात् तथा त्वेकत्र ज्ञेयमभिहृतायां सर्वज्ञेरीषु शब्दोत्पत्तिप्रसङ्गात् स्वरकियावद्देरी संयो
 गस्यापि संयुक्तसंयुक्तसमवायाविशेषात् कावस्य तु तत्त्वनावत्त्वादयमयोषः असिद्धिदशायां प्रसङ्गस्य
 प्रयासिद्धेः सिद्धिदशायां च बाधितत्वात् आत्मनोपि इव्यन्तरे धर्मेऽप्युदयान्तरावहेदायस्त्वप्रत्यासत्त्यतिरिक्त
 सन्निर्वापेक्षत्वात् अन्यथा वाराणासीस्थितेन नीलेन पाटलिपुत्रस्थितस्य स्फटिकमरोरुपरंजनप्रसङ्गात् का

का

संबंधः ५

च यत्तिरेकात्

तस्मादुचिप्रकृतक्रियोपसंक्रमणशक्ततयेव सिद्धेर्ज्ञायप्रसंगद्वयवदात्मनः तदयं प्रमाणार्थः स्थवि
 रादौ परस्मैतपनपरिस्पन्दप्रकर्षबुद्धिजन्यतदनुविधायित्वात् पटकुब्जिदवत् ते च तपनपरिस्पन्दाः
 स्थविरशरीरप्रत्यासत्तिमपेक्षन्ते स्वनावतोऽप्रत्यासन्नत्वे सति तदवहेदकत्वात् पटाद्यवहेदकमेत
 रजनराभावत् सा च प्रत्यासत्तिर्व्युक्तता प्रकारान्तरासंज्ञेव सति प्रत्यासत्तित्वात् पटसुहृत्जनरोग
 प्रत्यासत्तिवत् अन्यथा प्रत्यासत्त्यभावसन्निवृत्तिप्रकर्षविप्रकर्षयोदसंज्ञवादपेक्षाणीयानुपपत्तौ परत्वाद्यनु
 पपत्तिप्रसङ्गे तद्यवहारविलोपप्रसङ्गः तच्च इव्यन्तरे न्योनिद्यते विष्टपरत्वाद्यनुमेयत्वात् यत्पुनर्न
 तरे न्योनिद्यते न तदेवं यथा पृथिव्यादिरिति एतेनापरत्वं सिद्धं तथा व्याख्यातमयोगपक्षमेककालता अ
 योगपक्षमनेककालता चिरत्वं दीर्घकालता अत्र प्रत्येकचिरकालता अत्र कालशब्देन कालोपाधयः
 सूर्यगत्यादय उच्यन्ते तेषां प्रत्येकः कालो नुमीयते ननु प्रत्ययाः कारणा तथा विषय तथा वा कालं व्यवस्था
 पयेयुः न प्रथमः आत्मेन्द्रियादीनां तत्कारणात्वात् मच्चितीयः तस्यातीन्द्रियतयेन्द्रियकप्रत्ययविषय

शिप

त्वविरोधादत आह तेषामिति विषयेषु दृष्टपदादिषु युगपद्वचनं युगपत्कुर्वन्ति युगपद्वचनं चेत्तद्व्या
दीनां पूर्वप्रत्ययविदाणां इत्यादिप्रत्ययव्यावृत्तावचनं नुवृत्तेस्तदनुवृत्तावचितेषां व्यावृत्तेर्द्विषयत्वात्वेन वि
निश्चितानामुत्पत्तावन्त्यस्य निमित्तस्यासंभवात् कालमन्तरैरपि विशेषः एते युगपदायत्तं कुर्वन्त्यवतिष्ठ
ने विनश्यन्तीत्यादीनामेकस्मिन्कात्वे एकस्यास्तथादिगतौ एकस्यादिगत्यवच्छिन्ना इत्यर्थः न चात्राह
स्तथादिगतयो विषयान्तरमवच्छेदमुत्सहन्ते ननु स्वरूपेणासां प्राप्तिरस्ति तस्माद्विशिष्टप्रत्ययान्यथानुप
पत्त्या विशेषणप्रापकं इव्यमुपकल्प्यते अन्यथानिमित्तमन्तरैरपि निमित्तकस्य प्रत्ययस्यासंभवात्प्रसङ्गः न च
वाच्यसंबन्धस्याप्रतीतो विशिष्टप्रत्ययविशिष्टप्रत्ययनवत्प्रतीतावितरेतराश्रयत्वमिति न ह्यत्र संबन्धो
विशेषणमपि तु क्रियासाचप्रतीतो वेति सर्वमुत्सहन् विषयतासंबन्धो हि विशेष्यप्रतीतो सत्येवोपयुज्य
ते ननु ज्ञानेन अन्यथा समवायस्याहीन्यत्वाद्गुणकर्मसामान्यविशिष्टप्रतीतिवैशिष्ट्येन नयेदतस्त

त्वांजलिः स्यात्पुनरेषामप्यहं शरीरीत्यादिरदृष्टस्य नियामकस्याप्रतीतो विशिष्टप्रत्ययेन स्यात् तस्माद्वि
शिष्टप्रत्ययान्यथानुपपत्त्या विशेषणसंबन्धः प्रतीयते ननु संबन्धो प्रतीतो विशिष्टप्रतीतिरेव न सिद्ध्यतीति शङ्कितः यत्र
साधर्म्यमुक्तं सर्वोपनिमित्तकारणत्वमिति तदाह सर्वकार्यणमिति उत्पत्तिरात्मना मे स्थितिराविना
शाक्रमवत्सहकारिसंबन्धः विनाशः प्रध्वंसः एतेषां हेतुः अत्र प्रमाणमाह तद्व्यपदेशात् तेन कालेनोत्प
त्त्यादीनां व्यपदेशात् अथोत्पन्नः अथ परञ्चोवेति इदानीमत्रास्ति अद्य नष्टः अथ परञ्चोवेति व्यपदेशात् यथा
चेतस्योक्तं व्यवहारान्तरहेतुतामाह क्षणेति उत्पन्नं द्रव्यं यावदगुणमुत्पन्नेऽन्यतन्नुसंयोगे यावन्नपटु
त्पन्ने कर्मणि यावन्नविनाशस्तवाकालः क्षणः अथवासामग्रीस्वकार्यरहिताक्षणादिति सक्षेपः अक्षिपक्षक
मेकनिमेष इत्यादिगणितशब्दानुसारं ग्राह्यम् यद्यपि धर्मिग्राहकादेव प्रमाणत्वं संख्यादयः सिद्धास्तथा
प्याकाशादिव्यवच्छेदार्थं विशेषगुणविरहमा विष्णुत्वे सामान्यगुणानां तत्त्वगुणा इति अत्राप्येकत्वादिसमस्त
सर्वप्रमाणसिद्धेर्विशिष्टपरत्वाच्च नुमयस्य सतानेकत्वव्यवच्छेदेन नियतमेकत्वं विवक्ष्यमाह कालनिष्ठा विशे

५६

५६

षादिति व्यापकतयैकस्यैव सर्वत्र सूर्योदिगत्पुपनायकतया सन्निकृष्टविप्रकृष्टबुद्ध्युत्पादद्वारेण विञ्चवर्तिप
 रत्वापरह्योत्पत्तौ निमित्तस्योपपत्तेरनेकत्वकल्पनाया कल्पनागारवप्रसंगादित्यर्थः । तदनुविधानात्पृथक्
 मिहोतदपि पूर्ववत् । कारणकाल इति वचनात्कारणकालारब्ध इति सूत्रकारवचनात्परममहत्परिमारात् । विशिष्टपर
 त्वाद्यसाधारणकारणोदयविना विञ्चवर्तिभूते गतपरत्वाद्युत्पत्तौ सूर्योदिगत्पुपनायकतया नाशकैः परममहत्
 भावे च नवानुपपत्तेः परममहत्त्वकालस्य सिद्धीत्यर्थः । कारणपरत्वादिवचनात्संयोगः । कारणपरत्वात्का
 रणापरत्वाच्च परत्वापरत्वे इति सूत्रकारवचनादित्यर्थः । कारणपरत्वादेः कालः । तस्य परत्वापरत्वे तदुत्पादकोत्पत्तौ
 संयोगादुपचारात् । तद्विनाशकत्वाद्विनाशः । तस्य संयोगस्य त्वस्य सत्त्वात् संयोगविनाशको विनाशस्तद्विनाशदिबसिद्ध
 इत्यर्थः । एतेन धर्मिग्राहकस्य प्रमाणास्यद्रव्यत्वस्य वा संख्यादिवक् प्रत्येकस्य सहायसिद्धौ दर्शिता । तथा
 ह्येकत्वाभावे द्विह्याय सिद्धिरसमवायिकारणान्ना वा । पृथक्त्वाभावे एकत्वात्पुपपत्तिर्यापकत्वाच्चुत्पत्तेः । द्वि
 पृथक्त्वाच्च सिद्धिश्च परममहत्परिमारात् नानेव नवानुपपत्तेः । संयोगा सिद्धौ परत्वाद्य सिद्धिरसमवायिनिमित्तस्यैव नाशक

च

विनाशक

५७

५७

तयोरनावाह । विनाशाभावे कार्यस्य संयोगस्य निश्चयप्रसंग इति । तस्याकाशवदित्यथा काशस्य धर्मिग्राहकप्रमाण
 देवद्रव्यत्वं सिद्धं गुणवत्त्वादपि सिद्धति । तथा कालस्यापि यथा काशस्यैकत्वादेव निश्चयं सिद्धं । समाना समानजातीयकार
 णानावादकार्यत्वाच्च सिद्धति । तथा कालस्यापीत्यर्थः । स्यादेतत् । यथेकः कालकथमतीतानागतवर्तमानभेदेन व्यवक्रि
 यते । न हि क्षणाल्पवादि वद्वर्षादि वद्वतीतादयोऽप्युपाधिभेदाः सन्ति किन्तु त एव नावाः । नावेवात एव सन्तु कृतमंतर्गता कालो
 ने ह्यत आह । काललिङ्गेति । अंशसामुख्यया दृष्ट्या । प्रारंभ इति सन्निकृष्टं प्रागभावमाह । क्रियेति । व्यापारमन्निर्दिष्टेति । रिति फल
 सिद्धिं निरोध इति विनाशान्नेन प्रत्येकमनागतादि त्रिकं धर्मधर्मिभेदाद्वि विधमुक्तं भवति । तथा हि न विषयति पट इति पट
 स्य धर्मिणः प्रागभावो स्तिता न विषयता तदुपलक्षितः कालो न विषयन पटभावविषयति कुं बिंद इत्यत्र तु धर्मिणो वर्तमान
 त्वेपि पटोत्पत्त्यनुगुण व्यापारप्रागभाववत्ता कुं बिन्दस्य न विषयता । तदुपलक्षितः कालोऽपि न विषयन एवमुत्पद्यते पटः स्मार
 यति पूर्वोक्तं च पूर्वोक्तं तमर्थमनुभावयति । पूर्वोक्तं स्वानुरूपं फलमिति धर्मिणामभावपि व्यापारसंभावते मानता तदुपहि
 तः कालोऽपि वर्तमानः । अस्यात्मा विद्यते दृष्ट इत्यादौ धर्मिभ्योऽपि वर्तमानता तदुपहितः कालोऽपि वर्तमानः । एवमन्यत्पटोर्कार्य

५७

त्यदमिह्यदौ धर्मं वस्थानेपि फलसिद्धौ तदुत्पादानुगुणव्यापारप्रध्वंसस्थितिर्तीतं तदुपहितः कालोऽप्यतीत इत्यु-
 च्यते। नष्टोद्यत इत्यादौ तु धर्मि स्व रूपनिवृत्तिरेवातीतत्वं तदुपपन्नमितः कालोऽप्यतीत इति। न चैव व्यवहार उपाधिमात्रेण
 वशक्यते। यदा नष्टवर्षमद्वयानुसारेण सुकुरुष्व चरात्र इत्यादौ संबन्धाभावात्। बोद्धः संबन्धोऽविष्यतीति चेत्। सत्य-
 म्। तदर्थमेव तु निमित्तमनुसराम इत्येवं विस्तरेण। स एकोऽप्युपाधिभेदादनेकं व्यवहारमातनोतीत्यत्र दृष्टान्तमाह। मणि-
 वदिति। यथा स्फुटिकारेकरूपोपि नीलपीताद्युपाधिभेदान्नीलः पीत इत्यादिव्यवहृत्यते। तथा कालोऽपीत्यर्थः। तत्किं न
 एतौ पीतादिव्यवहारवत् कालोऽप्यभागादि व्यवहारोऽभावाद् दृष्टमाह। पाचकवदेति। न चैव पाक इत्येतावदेव ज्ञातो मा न स्या-
 च कादिव्यवहारोऽपि भ्रान्तिके त्वस्तस्मिन् स्तदिति न चैवं प्रकृत इत्यर्थः॥ ॥ ॥ एतौ परस्परस्त्वस्मिन्नुत्पत्तिः स्फुटी भवि-
 ष्यतीति निप्रायवीस्तदुपेक्ष्य पूर्वोपरादिप्रत्ययान्वितं ता माह। दिगिति। एतदेव स्फोरयति। मूर्तेति। अमूर्ते इव स्यादधि-
 त्वं नास्ति व्यापकत्वादत उक्तं मूर्ते इव स्यादधि त्वेति। व्यापकत्वादेव तेषां पूर्वोपरादिप्रत्ययविषयत्वं नास्तीत्युक्तं मूर्तेत्येव
 ति। पूर्वोपरादिसिद्धौ नैत्यादौ तृतीया विधाने प्रकृत्यादिन्युपसंख्यानमिति तृतीया। पूर्वोपरादिसिद्धौ नैत्यादौ तृतीया विधाने प्रकृत्यादिन्युपसंख्यानमिति तृतीया। पूर्वोपरादिसिद्धौ नैत्यादौ तृतीया विधाने प्रकृत्यादिन्युपसंख्यानमिति तृतीया।

५८

५८

मिहं सिद्धातिदिशस्तु कुतः सिद्धिस्त आह। अन्यनिमित्ता संस्तवात्। अन्येषां द्रव्यगुणादीनां व्यभिचारात्। प्रथमचरम-
 धादिभ्यसंयोगाद्यत्र निमित्तं। न च ते द्रव्यात बवर्तिनो द्रव्यातरे अकुपसंक्रांता विशिष्टप्रत्ययानुयादयितुमीशते। ततोऽ-
 विचयं परममहता द्रव्यान्तरेण। न चाव्यापकसंबन्धमाश्रित्य सूर्यसंयोगाविशिष्टप्रत्ययानुयादयन्ति। न चाकाशा-
 त्मानो तथा न विदुर्महत्। पूर्वकादेव न्यायात्। कालो न विष्यतीति चेत्। न। कालस्य क्रियामात्रोपाधिनिबन्धनव्य-
 वहारहेतुत्वात्। अन्यथा जगति वर्तमानाद्येकत्ववत्त्वात्। चोदेरप्येकत्वप्रसङ्गात्। अस्माकं प्राच्या एवान्येषां प्रतीचीत्याद-
 न चैवं कालोऽन्यधर्मेऽप्यधिकं व्यवहारमन्यवकुर्वाणः प्रमातृनियममपेक्षते। न न्यवेक्षते। योऽत्र दिवसस्तस्यान्य-
 तरे जित्वा तौ ननु प्राच्याः सर्वा न प्रतिप्रतीचीत्वं। तस्माद्विलक्षणं नव्यवहारेण विलक्षणमेव निमित्तमाकर्षणीयां
 उपाधिरिव तथा स्थिति चेत्। न। सूर्यसंयोगस्य साधारणत्वात्। कथं तद्विव्यवहारवत् न न्यायमिति दिवसादिनां विस्त-
 र्मर्धनीयमिति चेत्। न। उपनायकत्वं नावैलक्षण्यमेव तदुपपत्तेः। दिशोऽयं स्वभावभेदाय प्रमातृभेदमाश्रित्य
 वपरधर्मेऽपनायकत्वं न त्वन्यस्य। कालस्यैवं स्वभावभेदः किन्नकल्प्यत इति चेत्। न। क्रियां प्रत्यन्यथादर्शनात्।
 सबन्धव्यवहारमतर्जयितुं ननु वर्तमानादितथा वर्तमानस्य सर्वत्र वर्तमानत्वं। ॥ ॥

धियादिव्यक्रियक्रियनवेर। धियादिशरीरविशेषगुणस्य यावद्व्यनाविस्वनिधमात्र। धियादिचतुष्टय
विशेषगुणस्य चयपितृ धियादिव्यक्रियनाविस्वत्। अत्राप्यनिमित्तो विरोध इति चेत्। शरीरस्य कार्यतया त्व
तेः प्रागनुनवाजावेन संस्कारा जावात्स्मृत्यनुसंधानानुपपत्तिरित्येतत्तर्कप्रदर्शनाथमेव कार्यविस्थो
पादानमिह प्रवधातव्यम्। नेन्द्रियाणां चैतन्यमित्यनुवर्तते। कुतः। करणा जावात्। कुठारादिषु दिति शेषः। तर्का
माह। उपहतेष्विति। अनुनवानुविधायितया तावदनुनवकार्यस्मृतिः। सोपि यद्यंतरा कंचिदतिशयं ना
दध्याश्चिरध्वस्तो न स्मृतिं जनयेत्। अनुत्पन्ननिरन्यय ध्वस्तयोरविशेषात्। अतिशयमप्यदधानः स्व
समानाश्रयमेवादधीत। अन्यत्राधानेति प्रसङ्गात्। तस्मात्स्मृतिसंस्कारानुनवाः समानाश्रया इति नियमः
। तथा चेन्द्रियेषु चैतन्याश्रयेषु स्वीक्रियमाणेषु तेषामुपघातेन्यादिभिः पूर्वमनुनवानां रूपादीनामस्म
रणाप्रसङ्गः। दृष्टादीनां विषयाणां कुठारादीनां च करणानामचैतन्ये जीवविरहो हेतुः। तत्राप्याध्यात्मिकवत्

विरहः। तत्रापि बाह्यधातुपग्रहाभावः। सत्रापि तृत्यादेरभावः। अत्रार्थेतर्कसूचयति। विषयासान्निध्ये चेति। यदि
हि विषयाश्चेतयैरनुतेषामसन्निधावलुस्मृतिर्न स्यात्। असन्निधिश्च नाशहेतुको द्रष्टव्यः। न ह्यसत्यनुनवि
तेष्वस्मरणमुपपद्यते कारणभावादिति। नावः। अनुनवात्पञ्चाद्भावेन स्मृतिरेवानुस्मृतिरुच्यते। अस्तु त
हि नित्यत्वात्सर्वविषयत्वादन्ततत्त्वाच्च मनसश्चेतन्यमत आह। नापि मनस इति। अयमन्तिसंधिः। ज्ञानाश्रय
तयामनोनुमीयमानं कर्तृस्यान्नतु कारणं तथा च युगपदनेकविषयसन्निधावनेकचक्षुरादिकरणाधिष्ठा
नेन युगपदनेकान्यालोचनान्यनेकाश्च स्मृतीरारभेत। न हि करणवत्कर्तुरप्ययं धर्मेयदेकदेकामेव कृत्ति
यामन्निर्वर्तयति। तथा ह्येवाच्यासंगो न स्यात्। करणांतरापेक्षायां च संज्ञानेदमात्रं। अथ करणतयेव तनुमा
ने ज्ञानाश्रयतया तदनुमास्य तद्वत्तत्राह। स्वयं करणभावाच्चेति। सिद्धे हि चैतन्याश्रये कर्तृरि कारणमनोनुमी
यते। तथा च धर्मिर्ग्राहकप्रमाणा बाध इति नावः। दिक्कालाकाराणां च प्रसक्तिरेव नास्ति। तेषां बुद्ध्याश्रयप्र

६१

तिहेपेणैव शब्दादि निरूपस्थानात् । अतः पारिशेष्यात् सक्तप्रतिषेधे अन्यत्राप्रसङ्गाच्चिष्यमाणा तयात्म
 कायैव तस्य धियाद्यसमवायित्वे सति कार्यत्वादित्यर्थः । तदयं प्रयोगः । ज्ञानं पृथिव्याद्यतिरिक्त इव्याश्रितं
 तदनाश्रितत्वे सति कार्यत्वात् । यत्पुनः पृथिव्याद्यतिरिक्त इव्याश्रितं तदकार्यमपि न नवति यथागंधादिरिक्ते वत्
 यतिरेकीति । स्यादेतदात्मत्वे हेतुसिद्ध्यर्थं परात्मप्रसाधनार्थं चायमारं नो यथा परात्मा परोक्षः तथा च तत्त्व
 द्विरपि परोक्षेव तथा किं केन साध्यत इत्याशं क्त्वाह । शरीरसमवायिनी न्यामिति । विग्रहस्याधिष्ठाता मयीयते ।
 अधिष्ठातेत्यस्य विवरणं प्रयत्नवानिति । संयोगीति शेषः । त्रिङ्माह । प्रवृत्तिनिवृत्ति न्यामिति । प्रवृत्त्या च निवृत्त्या च
 त्वर्थः । अनयोः प्रत्येकमेव त्रिङ्माह । क्रियामात्रस्य चानेक । निवृत्तत्वात् शं क्त्वाह । हिताहित प्राप्तिपरिहारोक्तयो
 ग्या न्यामिति । हितं सुखसाधनं अहितं दुःखसाधनं । तयोर्थे या संख्यं प्राप्तिपरिहारोक्तयो ग्या न्यामिति । योग्यग्रहणं
 क्वचिदंतराद्यसंज्ञवेपि प्राप्तिपरिहारयोरसिद्धावपि चेष्टात्वस्य प्रयोज्यत्वे प्रयोजकत्वमादर्शयितुम् । एवं नूतैव

६१

ति३

प्रवृत्तिनिवृत्तीप्राप्तेषु शरीरतदवयवसमवायिन्याविति शरीरसमवायिनी न्यामिति स्वरूपमुक्तम् । यथाचित्त
 तादीनामपि शरीरत्वं तयोक्तमथस्तादृश्यते च । अत्र च दृष्टान्तः रथकर्मणा सारथिरिवेति । अत्र प्रयोगः । विवादाध्यासि
 तं शरीरं प्रयत्नवदधिष्ठितम् । हितप्राप्तियोग्यक्रियावत्त्वात् । अहितपरिहारयोग्यक्रियावत्त्वाद्वा । रथकर्मणा विपक्षे प्रयत्न
 वद्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुत्पत्तिप्रसङ्गस्तत्कार्यत्वादिति । प्राणादिनिष्पत्तिरिति । अत्र न शब्दाणां निमित्तोन्मेषमनोगतीनि
 यान्तरविकाराः सुखदुःखे क्त्वाद्देशप्रयत्नात्तन्मात्रमना त्रिङ्माह । नीतिस्त्रयं स्मारयति । कथमिति । केन प्रकारेणान्नव्याप्तिगो
 ल्येत्यर्थः । उत्तरम् । शरीरेति । त्रिङ्माह । निवृत्तमनिव्यनक्ति । विवृतेति । शरीरपरिच्छिन्नः शरीरान्यत्वरचारी मनः स च चरति
 यावत् । तस्मिन्निवृत्तस्वभावसिद्ध निवृत्त्यर्थक्यवभादन्त्यादृशं कर्मोद्धोद्योगतिलक्षणात् । तस्य दर्शनादिति व्याप्ति
 ग्राहकं प्रमाणा मुक्तम् । न स्यात्तथायितेवेति च दृष्टान्तः । प्रयोगस्त्वेवम् । जीव शरीरं नोक्तं प्रयत्नवदधिष्ठित
 संबद्धं नानावेसति विवृते क्रियावत्त्वात् । न स्यादिवत् । अथवा शरीरो वायुर्नोक्तं प्रयत्नवत्प्रतिः । अ

जीवन४

५

६२

जो २

तिमं नृत्तं नेविकृतक्रियावायुत्वात्। नस्त्रावायुवत्। लिङ्गान्तरं विवृणोति। निमेषेति। अक्षिपदमणोः संयोगादे
 तः कर्मनिमेषः। विभागहेतुसंमेषः। तेनापि प्रयत्नवाननुमीयते। नन्वेतद्वातविकारः। जनितेन नयनस्पन्दे
 नानैकान्तिकं अत आह नियतेनेति। दृष्टनिमेषेन यादृशं निमेषकर्म प्रयत्नवदन्वयव्यतिरेकी। सुविधायिदृ
 ष्टत्वादशनेत्यर्थः। अथ किमिदं तादृशत्वम्। इच्छा पूर्वकत्वमिति चेत्। न। तस्याप्यत्र। सत्यम्। प्रपञ्चार्थे
 तूपन्यासः। अत्रापि प्रयोगः। जीवकुरीरं नोक्तं प्रयत्नवदधिष्ठितं विशिष्टनिमेषोन्मेषक्रियावत्त्वात्। दारुयंत्रवत्। वि
 शिष्टं वा निमेषोन्मेषकर्म प्रयत्नवत्पूर्वकं विशिष्टनिमेषोन्मेषकर्मत्वात्। दारुयंत्रनिमेषोन्मेषकर्मवत्।
 जीवनलिङ्गकमनुमानमाह। हेतुस्येति। वृद्धिरवयवोपचयः। नग्नस्तयोर्विद्वद्वितविशिष्टयोरस्थिपत्रे
 मांसनागयोश्च संरोहणं संवर्द्धनं। तयोर्निमित्ततया धिष्ठाता नुमीयते। शरीरावयववानो वृद्धिस्तसंरोहणो
 प्रयत्नवन्निमित्तके वृद्धित्वात्संरोहणत्वाच्च गृहेकुड्मवृद्धिवत्। तत्संरोहणवच्चेति। सूत्रे च जीवनशब्दो जी

भग्न २

६२

इतथासाध्य
 त्वात्। दिनादिव
 प्राप्तिपरिहारार्थ
 वस्याविवक्षित
 त्वात्। दृष्टप्रमाणे
 निवृत्तिरप्यभव
 तात्पर्यं ज्ञात्

तमना १ जो २

वनकार्ये वृद्धिसंरोहणे लक्ष्यति। सुखातो हि स्वकर्मोपाजुर्नितशरीरावच्छिन्नेनामनसः संयोगो जीवनमिति।
 क्वचित्संरोहणादिपदं श्रूयते। तेनाहरोपादानमलोत्सर्गो गृह्यते। तथा हि जीवकुरीरं प्रयत्नवदधिष्ठितं
 निमित्तान्निमित्तोपादानोत्सर्गवत्त्वात्। यत्र धारागृह्यवदिति। नन्वेतद्वादिगतवृद्ध्यादिनानैकान्तिकम्। तत्रा
 पि नोक्तविशेषाधिष्ठितत्वस्येष्टत्वादिति। लिङ्गान्तरमाह। अन्निमित्तं। अन्निमित्तो विषयोऽस्मादिस्तद्वाहकं करण
 चसुरादितेन संबंधः। संयोगस्तस्य निमित्तकारणं यन्मनः। कर्म तेनात्मानुमीयते। गृहकोणेषु व्यवस्थितो गृह
 कोणाव्यवस्थितमेव पेलकमुद्दिश्य पेलकस्य जटुगुल्मस्य प्रेरकोदारको बाल्यक इवेति। अयमाशयः। प्रय
 त्ने ज्ञानयोगपदान्मनस्तावत्प्रतिशरीरमेकं मण्डलमस्ति मन्त्रेति सिद्धम्। तस्य हासिह्याप्रयुज्यते। मनः प्रयत्न
 वदधिष्ठितम्। गुरुत्वद्रव्यादि कारणान्तरानावे सति गतिमत्त्वात्। दारकप्रेरितपेलकवदिति। अदृष्टोपगता
 देवतत्रक्रियास्यादिति चेत्। क्वचिदेवमपि। यद्यपि चैवमप्याप्तसिद्धिस्तथाप्यन्निमित्तत्वादिना इच्छा सुविधायिन
 कर्मणोऽङ्गत्वेन विवक्षितत्वात्। प्रयत्नवदधिष्ठानसिद्धिः। यद्यपि च ज्ञातमिच्छया विषयी कियते इच्छा

न ६

६३

ती

विषयप्रयत्नगोचरस्यात्मनस्त्वीन्द्रियंसदृशं कथमेवं विषयतीति। तथापि स्पर्शनेन्द्रियेण रसम
 लधादुदोषवहनाडीवन्मनोवहानादीनामुपलब्धतात्तद्वैचर्याविष्ठाप्रयत्नावहुरविप्रक्षेपणतदपि व्यापु
 तद्व्युच्यते। अष्टस्वनियामकृत्याद्यतत्रैव तदातत्प्रत्यक्षत्वम्। न हि जालाद्यन्यवद्वरणाहितवोभवाद्युत्सर्गहेत
 वो वानाद्यश्चक्षुषोपलभ्यन्ते। न वा तद्विषयानप्रयत्नः। अनाद्यन्यासवासनावशाद्दृष्टविशेषनियमात्
 स्पर्शनिप्रत्यक्षमेव तत्र कारणमेषितव्यम्। तथा प्रकृतेपीति। इन्द्रियान्तरविकारं विदुः। नयनेति। नयन्
 स्य चक्षुषो विषयश्चिरवित्त्वादिस्त्वतस्यालोचनग्रहणान्तरस्यानन्तरं सस्यानुस्मृतिस्तदनन्तरं व्याप्तिस्मृ
 तिस्तदनन्तरं तथा विधरसानुमानमित्यनेन क्रमेणोन्द्रियान्तरस्य रसनस्य विकारोदन्तोदकसंभवत्वनुमा
 तस्पर्शनादुत्तमदर्शी अनुमीयते। उना न्यामु नयद्रष्टृशीलमस्येत्यु नयदर्शी। अनेकगवाहान्तर्गतप्रस
 केवदिति। प्रयोगस्तु। नयनादीन्द्रियं न चेतनम्। नियतविषयत्वात्। गवाहवत्। यदा चेतनं नियतविषयेन

यथाः

नियतोप्रतिसंधावत्त्वात्। प्राक्य रूपगवाहददर्शिवदिति। अन्यथान्येन दृष्टस्यान्येनास्मरणात्प्रतिसंधा
 नानुपपत्तौ इच्छानुपपत्तेर्विकारानुपपत्तिः कारणजायादिति। ननु नस्त्रादिषु सर्वत्र प्रयत्नवानधिष्ठाताशरी
 रिरूपउपलब्धस्तथा च सिद्धदृष्टान्वलेन विग्रहस्यापि तथा न्तएवाधिष्ठातानुमातुमुचितः। अनवस्था
 नित्यानेवमिति चेत्। तर्हि विग्रहएव प्रयत्नवानस्तु कृतंततोप्यधिकेनाधिष्ठात्रेति। न। प्रतिसंधातुस्तथाजावा
 तशरीरस्य तु जेदेन तथा जावानुपपत्तेः। तस्य न्ततत्त्वकार्यत्वादिति। प्रागेव चेतन्यप्रतिषेधात्। प्रतिषेक्ष्यमा
 नत्वाच्चेति। एवं कार्येण कारणमनुमायगुरोरुत्तिनमनुमिनोति। सुखेति। तथा हि सुखादयो द्रव्याश्रिता गुण
 त्वादूपवदिप्रयोगः। अनाश्रितत्वे द्रव्यादन्यथाश्रितत्वे वागुरात्त्वव्याघातात्। सिद्धचरणत्वमेवाकार्यत्वे सति
 व्यापकत्वे सति। केन्द्रियग्राह्यत्वाद्द्रुपादिवत्। कार्यस्य द्रव्यत्वे निरवयवत्वात्। तत्त्वव्याघातात्। कर्मत्वे सति
 गवि भागानपेक्षकारणत्वप्रसङ्गात्। सामान्यादित्वे स्वजनस्य वा व्याघातादयस्तक्का उहनीयाः। नवत्वमीषि

रात्र्याह द्रव्याश्रितत्वं तथापि शरीरांश्चित्तमिन्द्रियांश्चित्तत्वं वा न विषयतीत्यत आह ते चेति कस्मादिति
 शिष्यस्याकांक्षोक्त्या हेतुनाह अहंकारेणैकवाक्यभावात् सामानाधिकरण्येनाविरोधादित्यर्थः यो हं सुख
 साधनस्तद्वदनादिकमुपलभ्यतदुपादित्तुः प्रयतमानस्तदुपात्तवानसौ हं सुखी यो हं दुःखसाधनमहं क
 टकाद्युपलभ्य न्यायिनपरिहृतवानसौ हं दुःखी यो हं सुखं दुःखं वा नु न्तवानस्मि सो हं तत्साधनमुपलभ्यादा
 हं मित्रं मित्रेण वेत्यनेन क्रमेण प्रतिसंधीयमाना स्वल्पेन गुणाः सुखादयो नु न्तयन्ते इदं च प्रतिसंधीयमा
 नममीषां मित्राश्रयतया विरुध्यते चेन्नमैत्रसुखादिषु प्रतिसंधानादर्शनात् तथा च शरीरेन्द्रियाणामपि प्रत्य
 हं परिणतिभेदेन निम्नत्वात् तद्गुणानाममीषामप्रतिसंधानप्रसङ्गः निम्नाश्रयाणामपि वा प्रतिसंधाने च
 त्रैलोक्ये त्रैलोक्यानामपि संधानापूर्तिः ननु शरीरगुणा अपि प्रतिसंधीयन्ते एव तद्यथा यो हं गौरस्तू लोहं स्वप्न
 सं सो हं मिदानीं श्यामः कुशो दीर्घ इति न तस्य ज्ञातत्वात् प्रकृतमपि संधानं नान्नमेव भविष्यति किं न भिन्न

मिति चेन्न न समर्तुरन्तः नैः अन्येन दृष्टस्य चान्येनास्मरणात् अन्यथातिप्रसङ्गात् तस्मात्प्रतिसंधात्तुर्देहादि
 न्योऽन्यत्वे सिद्धे तदधिकरणत्वे च सुखादीनामनु न्तयमाने प्रयोगः सुखादयो न शरीरेन्द्रियगुणा अहंकारे
 रासमानाधिकरणत्वात् स्मृतिवदिति स्यादेतत्प्रतिसंधानबलेन स्मृतिबुद्धोर्देहाद्यनधिकरणत्वं सिद्धात्
 देहादीनां प्रेदेन प्रतिसंधातुं समर्तुं चासमर्थत्वात् सुखादयस्तु गौरत्वादौ देहधर्म एव नान्तिवशादहंकारसमा
 नाधिकरणतया प्रतिसंधास्यंत इति चेन्न बा ज्ञानेन भिन्नाधिकरणानां कार्यकारणभावनिर्णयमानुपपत्तेः न
 ह्यन्यो जानाति अन्यदकृति अन्यः प्रयतत इति संजयति तच्चा ह्येवाचैत्रे दृष्टिर्भैत्रे चैवितरि जैत्रे चैव ज्ञेयत्वात् तस्मा
 देकाधिकरस्येनैवामीषां कार्यकारणभावनिर्णयमो नान्यथेति हेतुं तस्माह प्रदेशवृत्तिरिति देहाद्यव्याप
 कत्वादित्यर्थः प्रयोगस्तत्रैव सुखादयो न स्पर्शविशिष्टगुणाः तदव्यापकत्वात् येषु नस्तद्विशेषगुणास्ततश्चा
 पकार्यस्यासूपादय इति व्यतिरेकः यदा संयोगवदित्यन्वयः हेतुं तस्माह प्रदेशवृत्तिरिति सत्येव स्पर्शविति

६५ पुनरेति च त्रिमानह्यादित्यर्थः। ये पुनः स्पर्शवद्विशेषगुणास्ते यावद्द्वयानां विनो जवन्तियथा कृपादय इति व्यतिरे
कः। संपोशवदिति पूर्ववदन्वयः। अनपोस्तर्कः। यदि स्पर्शवद्विशेषगुणानवेयुर्न नियतबुद्धिकाया नवेयुर्भियान
का नावात्। विषयविषयिजावस्य निधामकत्वे चैत्रस्य बुद्ध्यामेत्रविषयिण्यामेत्रसमवेते क्वाधुत्पादन प्रसङ्गादिति।
प्य ५ स्यादेतत्। तथापि नाभ्यां हेतुज्यामिदियगुणत्वममीषां निषिद्धम्। शब्देन यन्निचारात्। न हि शब्दो यावद्द्वयं ना
पि श्रोत्रं वा चैत्रे। निमित्ता निम्नुरयेन तत्सन्निधिमपेक्ष्यते। अन्यथा प्राच्यांशब्दः प्रतीच्यांशब्द इति प्रत्य
क्षो न्युत्पत्तेः। इत्याशङ्क्य हेतुतरमाह। बाह्येन्द्रिया प्रत्यक्षत्वादिति। मानसप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः। न शरीरेन्द्रियगुणाः
सुखादयो मानसप्रत्यक्षत्वाद्बुद्धिवत्। ज्ञानवैयधिकरस्य मीषामप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः। तथापि प्रत्यक्षत्वे चैत्रे
णामेत्रसमवेतानामिच्छादीनामुपलब्धनापत्तिः। शरीरादिगुणानाममीषां चक्षुरादिग्राह्यत्वेऽन्यादिनिरनुप
लब्धप्रसङ्गः। मनोग्राह्यत्वे च तद्वर्माणां मन्धादिनिरपिरूपाद्युपलब्धनापत्तिः। इन्द्रियसामर्थ्यनियमात्। रु

परसादिवत् विषयनियमो न विष्यतीति चेत्। न। मनसः सर्वविषयत्वात्। नियतबाह्यविषयत्वे च मनस्त्वव्याघातादि
ति। अहंयुवाकामीयते सुखी दुःखी स्पर्शनसुखो वायुः कर्णो कटुरटतिमनो मेदुःखितं मनसि मेहर्षः पादे मे सुखं शिर
सि मे वेदनेत्यादिप्रत्ययात् शरीरेन्द्रियगुणत्वममीषां शंका स्पष्टमिति तदेव प्रतिषिद्धम्। अन्यगुणत्वे तु शंके वनास्तीत्यु
पेक्षितवान्। संप्रति पूर्वहेतुना चेष्टादीनां रथकर्मणा सारथिवदित्यादिदृष्टांतेषु विशेषविरोधानां सपरिकाराय
प्रत्यक्षसिद्धपृथिव्याद्यतिरिक्तस्यात्मानमेव दृष्टांतयिष्याम इत्यत्रिसंधाय प्रत्यक्षमाह। तथाहं शब्देनेति। शब्दे
न प्रत्ययमुपलब्धयति। यथा परात्मानुमीयते तथा प्रत्यक्षेऽप्यहं प्रत्ययेनात्मा विषयीक्रियत इत्यर्थः। न ह्ययमहं प्रत्य
यो लिङ्गजः शब्दो वा तदुसंधाममंतरेणो वजायमानत्वात्। ननु पृथिव्यादिविषय एवायमहं प्रत्ययो न विष्यतीत्या
शङ्क्यतर्कमाह। पृथिव्यादिशब्दव्यतिरेकादिति। पृथिव्यादिप्रत्ययवैयधिकरस्येत्यर्थः। यदि ह्ययमहं प्रत्ययः पृ
थिव्यादौ न वेद पृथिवी अहमापदव्याघातो न वेत्तुद्वयप्रत्ययवत् न चैवं स्यादेतत्। सामान्यतो मा न्द्विशेषतस्तु न
विष्यति यथा कश्चित्पार्थिवो गोघटादिर्ननु सर्वस्तथा कश्चित्पार्थिवो ह्रस्वमेवैव इति को विरोधः। न। अहंकार

55

स्वप्रतिसंधात् विषयत्वात् शरीरस्य च नेदे नाप्रतिसंधात् त्वदित्युक्तत्वात् । तन्मूल्यपरमात्मावः स्थिर
रत्वात् प्रतिसंधात् त्वेनाहंकारविषया न विषयं तौति चेत् । न । तेषामतीन्द्रियत्वात् । अपि च शरीरभागे चरत्वे अ
स्य बाह्येन्द्रियजन्यमापद्येत । तथा च चक्षुरादिव्यापारोपरमोऽहंमिति प्रत्ययेन स्यात् । मानसत्वे वा शरी
रस्य तद्गुणानां गौरत्वादीनामपि मानसत्वं संगः । न हि निर्गुणोऽव्यक्तमुपलभ्यते । तथा चांधादीनां रूपदि
क्दहं प्रत्ययानुपपत्तिरिति । तस्मात्परमार्थतः सामान्यतो विशेषतश्च सकलपृथिव्यादिष्वप्यव्यतिरेक
दहं प्रत्ययस्तदतिरिक्तद्रव्यभालंबतः । तथा च चेष्टादीनां हेतुनामात्मकार्यत्वे सिद्धे परत्रापित तत्सत्सिद्धिः । रथा
वदित्यादौ मच्छरीरवदित्यादि विपरिणामेनोदाहरणस्य निरुपद्रवत्वादिति सर्वमवदात्तस्य तदेतद्वेना
के रूपकस्य ते बुद्धेरुक्तकार्यस्य यद्युपादानकारणमात्मा विवक्षितः । स एव नो बुद्ध्यांतरम् । अथ सुखादी
मांगुल्यानामाश्रयोऽव्यक्तदपि प्रक्रियामात्रं । स एव कल्पसिद्धावस्थयद्यदर्थो काव्यस्य बालजान्

33

子

३२

प्रस्ता

नार्थत्वात् ॥ तथा हि ॥ यस्मिन् नृणां यथा धर्मः संश्रविवादाध्यासितः शब्दादिरिति ॥ सूत्रं तावद्य किंचिदस्ति ते
सावदर्थ्यं क्रियाकारित्वं बोद्धव्यं ॥ तच्च नानां प्रपञ्चसिद्धम् ॥ व्यापृचक्रयोगपर्याप्त्या ॥ न हि
कर्मकृमाभ्यामन्यः प्रकारः शंकि लभ्यते ॥ यथा द्यातस्योद्भूतत्वात् ॥ न क्रम इति निषेधादेवाक्रमान्युपगम
त् ॥ नाक्रम इति निषेधादेव क्रमोपगमात् ॥ अच्युपगमे च प्रतिक्षेपो व्याहन्यत इति ॥ तौ च क्रमाक्रमौ स्थिरेभ्यः संज्ञ
वात्तावदर्थं क्रियाभ्यपितो व्यावर्तयतः ॥ वर्तमानार्थं क्रियाकरणाकाले ह्यतीतानागतयोरेवार्थं क्रियायाः समर्थत्वे
तयोरेपि करणाप्रसङ्गादसमर्थत्वे तु पूर्वपरकालयोरेव्यकरणापत्तेः ॥ सौम्येप्येक्षणीयासु निधेर्न करोति तत्सं
धेस्तु करोतीति चेत् ॥ अथ किमर्थं सहकारितामपेक्षां किं स्वरूपनानाधर्मोपकारार्थं मध्यकार्यार्थम् ॥ न प्रष्टु
मः ॥ स्वरूपस्य स्वकारणाधीनस्य नित्यस्येव पूर्वसिद्धत्वात् ॥ न द्वितीयः ॥ स्वयं सामर्थ्यं ॥ सामर्थ्ये वा तस्यानुपका
रात् ॥ सामर्थ्यं हि स्वयमेव कार्यं कुर्यात् ॥ किं तेन ॥ असामर्थ्ये च उपकारसहस्रेणापि न कुर्यात् ॥ तथापि किं तेन ॥
अतएव न द्वितीयः ॥ उपकारिवत्सहकारितामप्यनुपयोगादिति ॥ अनेकाधीनस्वभावतया कार्यमेवापेक्षत इति

352

चुनान। नस्या स्वतंत्रत्वात् स्वातंत्र्ये वा कार्यं त्वव्याधातात् तद्विस्तारकत्वेऽपि स्वातंत्र्यादेव न नूतनेति। अथ वा केयमपेक्षानाम किं नैस्सह करोतीत्यन्यपर्यवे सन्नः स्वभावजेदः। अथ तेर्बिन्नान करोतीति रेक निष्ठं स्वयमेव आहोस्वितैरुपकृतः करोतीत्युपकारजेदः। न प्रथमः। स्वभावस्य तादवस्थात् न ह्यस्य सहकारि व्यावृत्तौ स्वभावव्यावृत्तिः। ननु यत एव सहकारि व्यावृत्तावस्य स्वभावो न व्यावृत्तौ। अत एव तेर्बिन्नान करोतीति। कुर्वीतो हितैः सहैव करोतीति स्वभावं जह्यात्। सतर्हि स्वभावजेदः सहकारि साहित्ये सति कार्ये कारानियतः सहकारिणो न जह्यात्। प्रत्युत पन्नायमानानपि गले पाशेन बध्वा नयेत्। अन्यथा स्वभावस्त निप्रसंगात्। अत एव न द्वितीयः। अकृत् स्वभावो परावृत्तेः। अथ तद्विरुद्धं कृत् स्वभावः स्यात्। कात्वांतरेऽपि हेतुवशादुपसर्प्यतोऽपि सहकारिताः परानुद्यमनं कुर्वीत। तद्विरुद्धं कृत् शीलः स्वत्वमिति। अथ सहकारि पुंसमुकृत् स्वभावः। तद्विरुद्धं कृत् स्वरूपद्वयनिर्वायः। विरुद्धधर्माध्यासस्तर्हि निमित्तं निर्वाहान

६२ ६३

चायं कालजेदेन परिहर्तव्यः। धर्मिणोऽनतिरेकात्। अतिरेके वा स्योदासीन्यापत्तेः। तथा हि सामर्थ्यासामर्थ्या न्याऽन्यो धर्मी स्वरूपे तान किंचिदेव स्यादिति। उपकारश्च द्वस्त्वनेकं मुखान् स्यादु स्य तथा नोपन्यास स्यापि धोष्यः। तथा ह्युपकारेऽपि कर्तव्ये सहकार्ये नरापेक्षयोऽपकारपरंपराया तद्वैक्या। उपकारेणाप्युपकर्तव्यमिति तत्परंपराया तद्वैक्या। कर्तव्यस्योपकारस्य धर्मजेदः धर्मैव क्रियेत। त्रिनेतु धर्मिणः किमाया तम्। न ह्यन्यस्मिन्नेष्टे जातेन्यस्य स्वरूपं किंचिद्भवति प्रसङ्गात्। अथ ते नापि तस्य किंचिदुपकारान्तरम धेयमिति तृतीयानवस्थेति। स्यादेतद्विणिकोऽपि जावः किं निरपेक्षः सापेक्षो वा। न प्रथमः। केवलाद्विस्तरसहस्रेणापि कार्योऽनुपपत्तेः। न द्वितीयः। अनुपकारकापेक्षायामपि प्रसङ्गात्। तथा पुंजात्पुंजात्परीति जमपि पवनपाशे जो कुरान् करोतीति पक्षोऽप्येव स्वभावो नाङ्करोतीति तेनैव पवनादी नन्येन वा। न प्रथमः। कार्याणामजेदप्रसङ्गात्। न द्वितीयः। एकस्यापि द्विणिकस्य स्वभावजेदोपपत्तेः। तदिदमशिक्षितो ग्रासनं। साहित्यकरणेन क्षणायामुपेक्षायामादौ कस्य सापेक्षत्वादेव समर्थस्य सहकार्यं व्यभिचरति।

किं३

२१ वि२

२

६८

अन्यथा तु निपेदात् स्वभावो वै विना तस्यासत्त्वं स ककार्ये नुपकार्ये त्वाच्च । स्थिरस्तु जावस्तै विना प्रसीतिसंम-
 र्थः किं न कृष्योदितिशेषः । एकस्यैवानेककार्यकारिस्वभावस्य स्वकारणादुत्पत्तेः । कार्येनेदेन स्वभावनेदापाय
 नस्यापि हूरनिरसनात् । न च स्थेये व्येधन्यायः संनवति । उत्पत्तेरनंतरमेव तावत्कार्ये कारणप्रसङ्गात् । तदे-
 व तस्य तत्त्वभाववादिति । एतेनेकजातीयतेकदेशताप्रसङ्गावपि निरस्तो वेदितव्यो । तस्मात्क्रमयोगपदयोर्व्यापक-
 योर्था वृत्तेरद्वैतिकाद्यावर्तमानार्थक्रियाकारिके विभ्राम्यतीति प्रतिबन्धसिद्धिः । अन्येन चायद्विरुद्धधर्मा-
 ध्यस्तं नानायाधारीतो ह्ये । कालनेदेन विरुद्धधर्मा ध्यस्तश्च विवादास्पदी नूतोभावः । न चायमसिद्धः । साम-
 र्थ्यो सामर्थ्ययोः प्रसङ्गः तद्विपर्ययसिद्धत्वात् तथा हि यद्यदायजननसमर्थं तदा तत्करोत्येव यथा सामग्री स्वका-
 र्यो समर्थश्चायं नावो वर्तमानार्थक्रियाकरणकालेऽतीतानागतयोः पर्ययक्रिययोः इति प्रसङ्गः स्वभावहेतुः । स-
 मर्थमात्रानुबन्धित्वादर्थक्रियाकारित्वस्य यद्यदायजनकरोति तदा तत्र न समर्थं यथाशिलाशकनमंकुरे-
 ककरोति चेव वर्तमानार्थक्रियाकरणकालेऽतीतानागते अर्थक्रिये इति व्यापकानुपलब्धिः प्रसङ्गविपर्यय

तः

प्रियं

इति । अत्र संक्षेपः किंचिदुच्यते । सत्त्वं तावदसिद्धं व्याप्तिकतया व्याप्यत्वासिद्धमसिद्धनेदोऽस्माकं संदिग्धवि-
 पक्षव्यावृत्तिकतया सदिग्धानेका न्तिकमनेकान्तिकप्रनेदोऽसिद्धस्य । न हि कुर्वेदूपत्वाऽक्षेपकरणाधर्मस्योत्प-
 त्येनान्तरकारित्वादिशब्दाच्चादन्यादृशसामर्थ्यमुपादाय प्रसङ्गाद्यवकाशः । तथान्तरं चासंदिह्यते । न ह्येव-
 नूतत्वे जावस्य प्रत्यक्षमनुमानं वा संनवति । सहकारिभुसंस्तु करोति तै विनानकरोतीत्यपमस्य स्वभावो दर्शनान-
 तिकमेतान्युपगम्यते । विरोधात् । उच्येवादि सिद्धावोच्च । त्वयाप्येतदवस्था न्युपगमनीयम् । क्षणिकोपि हि नाव-
 कुर्वेदूपः सहकारिभिः सहैव करोतीति नियतस्वभावोऽन्यथा सहकारिणामसहकारित्वप्रसङ्गात् । ततो न्यय-
 मैरे विनानकरोत्येवेति व्यतिरेकोपवर्जनीयः । अन्यव्यतिरेकयोरन्यतरनियमस्यान्यतरसिद्धिना न-
 रीयकत्वादिति बोद्धव्यं स्थितेः । तथा चैतै विना कृतस्य करणमापाद्यमानमापादकमेव व्याहृतीति । नन्वत्रो-
 कम् । तैः सहैव करोतीति स्वभावान्युपगमे सहकारिणो ननु ह्यत्र । प्रत्युत गत्वे पाशेन बद्धा कृष्णानये-
 दिति । सत्यमुक्तम् । आत्मानमवीक्षमाणे ननु तत्प्रलपितम् । तवापि हि व्यतिरेकनियमे सहकारिणः स्वकारणा

६८

दायततोपि निर्वोप्येन कुर्व्यात् तैर्विना न करोतीत्ययमस्य हि स्वभावः अथ तैः सैव करोतीत्ययमस्य हि
 भावः एवमिति विरोधः स्यात् स्यादेतत् स्वकारणाधीनसन्निधयः सहकारिणः तेषामुपनयनाग्रनयनयोरय
 मनीश्वर एव यद्युपबन्धेन तच्छ्रुते यदि सहकारिणो न स्युर्न कुर्व्यादिति तैर्विना तु सामर्थ्येनास्ये
 व तावदिति चेत् न न्यस्माकमप्येवमस्तु स्वकारणाधीनसन्निधौ नो सहकारिणामुपनयनाग्रनयनयोर
 यमनीश्वर एव यद्युपबन्धेन तच्छ्रुते यदि सहकारिणः स्युः कुर्व्यात् न तु तैतदानीं संतीति स्यादेत
 त्तैः सह करोतीति तैर्विना न करोतीत्ययमस्य स्वभाव इत्यावयोः समो न्युपगमः किं त्वयं विशेषः तैः स
 ह करोतीति योस्य स्वभावः सपञ्चादस्ति नास्ति वा प्रथमे पञ्चादपि कुर्व्यादिति त्रयेऽस्मिन्नायायात इति
 अथ तवापि मते तैः सह कुर्वीतोयोस्य तैर्विना न करोतीति स्वभावः स यद्यस्ति तदानु कुर्यादेव नास्ति चेत् त्वय
 विरेक व्यावृत्तावच्य व्यावृत्तिरिति स्वरूपज्ञानिप्रसंगः स्वरूपमस्यैव तैर्विना नावमात्रं तु नास्तीति चेत् ताममा

य ३

६९

पुत्रर कालं स्वरूपमस्ति तत्तां प्रमात्रं नास्तीति सप्तः समाधिः तस्मात्सहकार्ये न्वयं यतिरेकोपलक्षित
 मपेक्षितं च कार्येण स्वरूपमेव नावान्तादृशं देवतं सामर्थ्यं पदार्थः तदेव च सहकार्ये न्वयमपेक्षक
 र्हे दिव्युच्यते तद्वतिरेकमपेक्षे वा कुर्वीदित्युक्तं मुदयश्यामः अवास्तु समर्थो समर्थश्च नावः तथापि द्वारिक
 पक्ष इव कालभेदेना विरोधादसिद्धौ विरुद्ध धर्मो व्यासः कथं यद्यपि हि क्षणिक भावः स्वकावस्थ एकामपिका
 विदध क्रियां करोति तदातामेवार्थं क्रियां कालान्तरेपि कथं न करोतीति परिभावय अस्यादिति चेत् किमत्रा
 वेन लक्षितं प्रयुक्तं करणम् तथा सति देशान्तरेपि कुर्यात् तस्मात्तत्र काले देशावास्तु भावाच्च यदिसमर्थस्तदा
 कुर्यादेव अतएव स्वप्नावसानिकं विज्ञानं प्रहरति रितमभि सुषुप्तस्य जागराद्यज्ञानमुत्पादयतीति प्रज्ञाकरः असा
 मर्थो देवतं विना न करोतीति चेत् तर्हि तामेवार्थं क्रियां प्रति समर्थः समर्थश्चेत्यापत्तिः को दोषः कालभेदादिति
 चेत् स्थिरेपेवमेवा दोषोऽस्तु अत्र त्वमेवा सामर्थ्यमिति चेत् न उक्तोत्तरत्वात् सामर्थ्ये स्वकावस्थ एव तदा
 तामेवार्थं क्रियां कुर्वीतो गीर्वाणशपेनापि नापहस्यितुं शक्यते किंपुनस्तवा मुनामर्मपीडाजनितविल्लापविकोशमा

को ४

वौ ४

चेत्ता। असामर्थ्ये तदापि न कुर्यात्। किंच। यस्य मते सत्त्वमधिकं नास्ति। किंतु स एव जातः। तदा कथं न विरुद्धं ध
र्माध्यासः। एकस्य विधिनिष्ठं धर्मं नावत्त्वानुपपत्तेः। कानुपपत्तिः। सांप्रतं यदधमं स्ति। काव्यान्तरं च नास्तीति चेत्।
सामर्थ्याः। सामर्थ्येणैव वस्तु। प्रथमं समर्थस्य समर्थं स्यात्वाप्यत्रात्वनावविपर्ययः। कुतश्चागम इति चेत्।
प्रथमं सतो सतो वाप्यत्रात्वनावविपर्ययः। कुत इति तुल्योपयोगः। नयं स्वभावविपर्ययः। किंतु स्वकालदेश
स्थ एवान्यदेशकालयो रसद्भावहारकारी स्वकारणादेवायात इति चेत्। मन्मापि सामर्थ्यक्रियाप्रतितदानी स
मर्थ एवान्यदान समर्थ इति स्वकारणादेवायात इति तुल्यं। तस्मात्सामर्थ्यक्रियानि तदेव कर्तव्यं नान्यदेति स्व
भाव नियम उक्तयो रपि दर्शनयोः समानः। अन्यदा तु न कर्तव्येति क्षणिकपक्षेऽन्यदेव कर्तव्येति स्थि
रपक्ष इति विशेषः। न चान्यदान्यकरात्तदा तत्कराद्योः कश्चिद्विरोधो देशजो नार्थक्रियानेद नियम
वदुपपत्तेः। तस्माद्देशकालविषयजो न करणा करणो सामर्थ्यो सामर्थ्ये वा विरुद्धे एव न नवत इत्य

न्यो विरुद्ध धर्मे नुसर्तव्यः। स यत्र नास्ति तत्र नरावदनवधेरपि गगनादेरनेदोध्यवसातव्य इति रहस्यं वि
स्तरस्वात्मतत्वे विवेकेन्यायकुसुमाज्जलौवा निलसधियां सुलभ इति। एवं स्थैर्ये सिद्धौ न बुद्धिर्बुद्धे रूपाय
नंगुरात्वात्। न च गुरागुणिनो रनेदो विरुद्ध धर्माध्यासादिति संक्षेपतः सर्वं सुस्थम्। स्यादतएव। तत्किं सु
स्वादपा एवात्मनो गुणायदेतै रवगुसपनुभा तयः। न चैव बुद्ध्याष्टादीनामगुरात्वेऽन्यगुरात्वे वा बुद्धि विज्ञ
वेत। सुस्वादीनामपि चात्मगुरात्वेन सिद्धे सयोगाद्यनावतेषां न दुराणां कादाचित्कत्वा नुपपत्ते रित्या
शंकाह। तस्य गुरा इति। तेषां प्रत्यक्षसिद्धत्वेपि गौरवात्। सूत्रकारेण नुमतिमाह। आत्मनि गाधिकार
इति। प्राणादि सूत्रे बुद्ध्यायः प्रयत्नान्नाः सिद्धाः। यद्यपि बुद्धि सूत्रे क एव खेता नास्ति तथापि सुस्वादय एव स्व
कारणात्तयातामाक्षिपन्ति। न ह्यन्यसम्भवेत येषां दिबुद्ध्या न्यस्य सुस्वादिकमुत्पाद्यते। तथा ह्येदेव दत्ते वद
नस्पर्शमिच्छनेवति यद्देहस्य सुखमुत्पद्यते। इन्द्रियान्तरविकाराच्चो भयदर्शित्वे दिवक्षेता बुद्धिगुरा त्व

७१

मात्मनोदृष्टिमिति नावः धर्म्मो धर्म्मो वाचं धर्म्मो नामकारणवचनादिति निषिद्धविहिताचरणेन
 धर्म्मो धर्म्मो जायते। विरध्यस्तस्यैककर्मणः कालान्तरनाविफल्यहेतुवानुपपत्तेः। तौ कुत्र जायेतामित्य
 पेक्षायां चकारितोक्तं। आत्मान्तरगुणानामान्तरगुणो धर्म्मकारणत्वादिति तस्यार्थः। अन्यसमवेतां
 म्या धर्म्मो धर्म्मो न्यामन्यस्य सुखदुःखानुत्पत्तेः। उत्पत्तौ वा कृतज्ञाना कृतान्यागमप्रसङ्गात्। न चान्यस
 मवेतत्वे पितृकृतेन नियमो न विष्यतीति वाच्यम्। कृत्स्निगादिष्वपि प्रसङ्गात्। दृष्ट्वा यो जनापेक्षितत्वे
 वितेषां तत्कृते वा। न हि दृष्ट्वापेक्षया तत्कृते त्वंकर्मणो निवर्त्तते। तदयं प्रमाणार्थः। देवदत्तगुणविशेष
 रितो भूतकाय्योस्तदुपगृहीता अशरीरादयः। काय्यं ह्यसति तद्भागासाधनत्वात्। गृहादिवदिति। जातं हि
 पितृयज्ञान्यामपि पुत्रपितृगमिफलसिद्धिः। तदा अथापूर्वजन्मद्वारेवेत्यव्यभिचारः। अन्यकृतेन क
 र्म्मणान्यत्राहर्त्तयतिरिति च शास्त्रे सिद्धं कृत्स्निगादिवदिति। तदेव धर्म्मो धर्म्मो वप्यात्मगुणो मुनेरनुमतौ
 संस्कारस्तदनुमतिमाह। संस्कारः स्मृत्युत्पत्ताविति। अनेनात्मभनसोः संयोगात् संस्कारस्मृतिरिति च स्मर्य
 ति।

७१

रा १

न चान्यत्र संस्कारेणान्यत्र स्मृतिः। देवदत्तेनानुद्धेय इत्यतस्तस्य स्मृत्या प्रसङ्गात्। अतोऽनुभवस्तस्मान्मात्र
 यः संस्कारः सिद्ध इत्यर्थः। व्यवस्थावचनात्सरव्येति। नानात्मानो व्यवस्थात इति सूत्रे दर्शितम्। इत्यत्रेन सामान्य
 तः संख्यायां सिद्धायां किं दृष्टव्यादिवद्बुद्धं। उक्ताकाशादिवदेकत्वमनो नानात्वे दर्शिते तन्मात्ररीयकतया
 बहुत्वसंख्यादर्शितोऽर्थः। अथ केन व्यवस्था। नियमः। प्रथमतस्तत्तावत् कृत्स्नं सरति कश्चिदपवृत्त इति। यदि
 कारवाचा श्रुकः प्रज्ञादो वा मुक्त इति कोपूरः संसरेत्। न चेयता कालेनापवृत्त एव कश्चित्। तथा सति नापवृ
 ज्येतेव। न ह्यन्मादौ संसारे यन्नवृत्त तद्वत्पत्तीति संभवति। न च बंधमोक्षावेकस्य सह संभवतो विरोधात्। अपरव्य
 वस्था कश्चिदोच्चरः कश्चिदनीच्चर इति। न चेच्चरो नाम जगति नास्ति। तत्संज्ञावेयस्य कृतत्वात्। नाप्य
 समदायः स्वात्मानि सार्वज्ञं सर्वं कर्त्तुं वावगच्छति। उपदेशाद्यपेक्षत्वादिविद्यातच्चेति। अन्या च व्यवस्था क
 ष्चिदुत्तरी कश्चिदुत्तरीत्यादि। ननु पादेने सुखं शिरसि नेवेदनेत्यादिव कुरीरनेदनेकस्यापि सुखदुःखेयस्य

७२ तांको दोषः ननु मयि एकस्य सुखदुःखेन न च तदिति। किंतु यो यं देवदत्तः सुखी सो हं यज्ञादतो दुःखी तिसं धानं स्यादिति चेत्तुमः। अप्रतिसंधानमपि शरीरज्ञेनैवोपपत्त्यते। जन्मान्तरसुखादिवृत्तिचेत्तु न। तत्र संस्कारस्यासत्त्वात् न च नवा दनुद्वादादुत्पत्तेः। न चैवमिहापि स्यात्। यज्ञदत्तवदेव दत्तेनाप्यप्रतिसंधानप्रसङ्गात्। अत्रिदयावशात्तमनेपि सुखादयो नात्मीयतया प्रति संधीयन्त इति चेत्तु न। यज्ञदत्तवदेव दत्तेनाप्यात्मीयतया प्रति संधीयन्त इति चेत्तु न। परमविदुषे ज्वरेणास्मदादिदुःखस्य स्वीयतया प्रति संधानात्तु न। एतेन जीवानामियं व्यवस्थानं तु परब्रह्मादिति निरस्तम्। यतो वाव स्यात्तत एवात्मानस्तत्त्वतो ज्ञिना ज्ञेति स्थिते परब्रह्मणि चेष्टया न्यस्मिन् प्रमाणाभावात्। अथैकात्म्यं नुति विरोध इत्यपि नास्ति। सुमुक्तौ सर्वं विहाय स्यात्तमं प्रतिष्ठेन न च निमित्तं न चैक एवेति तात्पर्यमिति। यद्यत्कमप्यत एवेति। यतः संख्या तत्र सिद्धाः तः पृथक् कमपि संख्यानुविधा नात्र स्यात्त्यर्थः। इदं ह्येन पदिमाणा गे सिद्धे सत्याह। तथा चात्मेति वचनादिति। विज्ञवात्महाना काशस्थयात्मे

वा

दर्शना

ति वक्तव्यमिति स्मर्यते। विस्तृत्वा यथा काशं मरुतथा तत एव विज्ञवादात्मापि मरुतानित्यर्थः। विस्तृत्यमेव तस्य कुत इति चेत्तु तत्कार्यस्य ज्ञानसुखादेः सर्वत्र दर्शनात्। शरीरस्य गत्येव तदुत्पत्तिमिति चेत्तु न। असत्त्वात्। एतदपि कुत इति चेत्तु परमापुत्तेः प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्। प्रत्यक्षगुणानधिकरणत्वप्रसङ्गाच्च। अवयवित्वेऽनित्यत्वप्रसङ्गात्। आदिमतया बीतरागजन्मापत्तेः श्रेति। एवं सत्त्वकारानुमतिदर्शनेन कुलेन बुद्ध्यादि परिमाणा नैषु प्रमाणाभावादि शिस्तम्। संप्रतिसंयोगविनागवानात्मा इत्यत्राष्टविधवृत्तिप्रमाणास्य तद्धीमाहा सन्निकर्षजत्वादिति। सहकार्यत्वरानपेक्षस्यात्मनः सुखादिकारणत्वे तेषां सततोत्पत्तिप्रसङ्गात्। निमित्तमात्रपेक्षित्वेपि सर्वत्रोत्पत्तिप्रसङ्गात्। तथा च शरीरावच्छेदे तदुत्पत्तिनियमो न स्यात्। शरीरेणात्मावच्छेदस्य च संयोगादप्यस्यानुपपत्तेः। एवं मनः संयोगोऽसत्त्वाधिकारणत्वेन व्याख्यातः। अदृष्टवदात्मसंयोगश्च स्वल्पनपवनादिक्रियाकारणत्वेन बोद्धव्यः। तद्विनाशकत्वादि नाग इति। यद्यात्मनि विनागो न स्यात्। उत्पन्नोपि संयोगो न

विनश्येत्। आश्रयाविनाश इति भावः॥ ॥ मनस्त्वा निसंबंधान्मन इति॥ मनस्त्वं नाम सामान्य विशेषस्त
 द निसंबंधान्मन इति न्यो निधत इत्यर्थः॥ ननु मन एव न सिद्धं कुतो मनस्त्वमित्यत आह। सत्यपीति यच्च स्मिन्सत्यपि
 कदाचिद्वितिततदतिरिक्तापेक्षम्। यथा सत्यपि तु यथादिसन्निकर्षे कदाचिद्वचन्यदस्तदतिरिक्तं कुर्विदाद्यपेक्षम्
 । सत्यपि चास्मिन्निधार्थसन्निकर्षे कदाचिद्विज्ञानसुखादिकं नवति तस्मात्तदतिरिक्तापेक्षं यच्च तदपेक्षणी प्रतदेव
 मन इत्यर्थः॥ अपेक्षणीयान्तरान्नावे प्रागपि कार्यात्पादप्रसङ्गात्। व्यासदेवे तल्लक्षणीयम्। तथा च क्वचिद्यो
 गपद्यानिमानः शतपत्रपत्रशतव्यति नैवदा जु न्नावा इहनीयः॥ अदृष्टमपेक्षणीयं न विष्यतीति चेत् न। तद्वि
 तरकारकचक्रसाकल्येपितदसन्निकर्षेणुपपत्तेः। तदसन्निकर्षात्तदितस्साकल्यस्यानुपपत्तिरिति सिद्धं। नारमाह।
 ओत्रादीति। स्मृतिः शरीरावकिं नाल्मसंयुक्तद्वयसाध्या। कार्यत्वे सत्यात्मविशेषगुणत्वात्। रूपादिज्ञानवत्।
 यत इव तन्मनः॥ ओत्रादिष्वन्यतमद्वयविष्यतीति चेत्। अत उक्तम्। ओत्राद्यव्यापार इति। अन्यथा समवायि

कारणां त्रावेतदनुत्पादप्रसङ्गात्। विषयविप्रकर्षाच्च तद्व्यापारोपरमो लक्षणीयः। लिङ्गात्तमाह। बाह्येति। सुखा
 यूपनध्वरिन्द्रियसाध्याजन्यसाक्षात्कारत्वाद्दुपाद्युपलब्धिवत्। ओत्रादिकमेव तत्साधनं न विष्यतीत्याशंको
 कम्। बाह्येन्द्रियैः ओत्रादिनिर्गट्टीतेति। यदि बाह्येन्द्रियैः ओत्रादिभिः सुखादयो गृह्येरन्नुन्धबधिरादिनिर्गोपल
 न्याः स्युरित्यर्थः। सुखादीनां बुद्धेरन्यत्वं बुद्धेरस्वसंबन्धत्वं च वक्ष्यते। एवं सिद्धमनसि व्यक्तिनेदसिद्धो सत्यां नियत
 कार्यतया मनस्त्वमपि सत्यतीत्यभिप्रायवास्तस्य गुराणाह। तस्येति। यद्यपि द्वयव्यादिव संख्यादिपंचकं सि
 द्धं तथापि सूत्रकारानुमितिप्रदर्शनव्याजेन विशेषविवक्षणाह। प्रयत्नेति। अणुत्वे हि मनसो बहुत्वमर्थे सिद्ध
 मन्यथैकस्मिन्नेकत्र वर्तमाने शरीरान्तरेतत्कार्यज्ञानादिन स्यात्। अतो बहुत्वे सत्येकस्मिन्नपिशरीरेतैर्बहुभि
 र्युगपज्ञानो सति प्रसङ्गस्तदवस्थः। तद्वरमेकमेव विनुतदस्त्वित्याशंक्य सूत्रकृतोक्तम्। प्रयत्नज्ञानयोगपद्यादे
 कं मन इति। एकस्मिन् शरीरे एकमेव मनः। प्रयत्नायोगपद्याज्ञानायोगपद्याच्च। अणुत्वप्रतिशरीरमेकत्वम

७४

पुनः पुनः तद्वत् अर्थः अथ कर्मपत एव संख्यानु विधानादेवेत्यर्थः तदन्नाववचनादणुपरिमाणम् तदन्नावदणु
मनदुत्तिष्ठत्तकारवचनात् तद्वद्वेन पूर्वोक्तं विनवपराभ्युशति तेन विनवान्नावादिद्वयेः विनवान्नावश्च ज्ञानाद्ययोग
पद्यादित्यर्थः विनवेत्येकेन्द्रियग्राह्या इव तानेन्द्रियग्राह्या अपिरूपादयो विषयाः सकृदेव ज्ञापयेन्वकारणापे
गपद्यात् एतेन स्पर्शोष्णत्वादयः परेषां विभुत्वे हेतवः कालात्तथापदिष्टावेदितव्याः यद्येवमणुमनः कथं तर्हि
दिस्त्रिः छिन्नानामपि गृहगोधादिशरीराणामुत्पत्तौ नोदत्ते नोपसर्पणादि चेष्टा विशेषाः न ह्युविभुने केनैका
धिष्ठानं संभवतीति चेत् तद्वदणामपूर्वोक्तं न पुन्यत्नवशात् कर्मोपगृहीतान् करणान्तरं शास्त्रेति न किंचिदेतत् अप
सर्पणोपसर्पणवचनात्संयोगविभागाविति अपसर्पणमुपसर्पणमशितपीतसंयोगाः कार्योन्तरसंयो
गाश्चादृष्टकान्तिनीति सूत्रकारवचनात् अपसर्पणं पूर्वशरीरविभागे हेतुर्मनः कर्मोपसर्पण
मुत्तरशरीरजातिहेतुर्मनः कर्म ततः संयोगविभागो सिद्धौ अन्यथा तदनुपपत्तौ प्रत्यन्नावानुपपत्तिरिति नावः

संयुतत्वं मनसो तीव्रपक्षः तस्यापरव्यवहारायोगात्प्रयत्नादृष्टोपग्राह्यक्रियोपपत्तौ परत्वापरत्वं वेगा न्यु
पगमो निर्वीज इत्यत आह मूर्तत्वादिति मूर्तत्वे स्यात् स रुच्य भावः तसंबंधात्तेन ते अनुमातव्याः न हि प्रात्य
क्षिक एव संज्ञावहार इति नियमो धर्माद्यनुमिते वक्ष्यादौ तद्यवहाराभावप्रसङ्गात् नाप्यदृष्टाप्रपुपग्रे
ण क्रियोत्पत्तौ वेगो न स्यात् ज्वलन्तपवनादौ तदन्नावप्रसङ्गादिति नावः स्याच्चैतत् मूर्तत्वाद्द्वारं भव्यं
न सः किन्न स्यादित्यत आह अप्रवर्तव्यत्वादिति न हि मूर्तत्वे स्याद्व्यारं न कलेन स्यात् नाविकः संबन्धो विप
क्षे बाधकाभावात् स्पर्शवत्त्वं तु द्वारं न कले प्रयोजकम् द्रव्यानां रन्ने स्पर्शवत्ताया प्रमाणाभावात्
नुपयोग्यत्वं प्रसङ्गात् तदीयकार्यान्तरस्याप्यभावादिति न च मूर्तत्वेन स्पर्शोऽनुमातव्यः तद्विरहेणाव
मूर्तत्वेन मूर्तत्वे स्यात् स्पर्शविरहे विरोधाभावात् विनवान्नावस्थचपरममद्वयेन सहजविरोधादि

၅၄

ह्यारु। क्रियावत्त्वा न्मूर्तेर्मन इति प्रकृमात्र। क्रियावत्त्वेनाविन्नवमुपलक्षयति। स्यादेतत्। क
रणात्त्वेन मनसः पूर्वज्ञातत्वं प्रतिषिद्धं तदनुपपन्नं ज्ञानकरणत्वात् ज्ञातृत्वयोर्विरोधाभावात्
प्रयोक्तृप्रयोज्योऽप्ययोः कथमेकत्वमिति चेत्। तथापि नैवोऽस्तु कुतस्त्वज्ञत्वमत आह। साधार
णोति। तथाचैकान्तिप्राय नियमेन प्रवृत्तिनिवृत्तीन स्याताम्। प्रवृत्तान्तिप्रायविरोधान्न प्रवृत्ति
निवृत्तिश्च स्यादिति ज्ञावः। ~~यदेवमज्ञानं~~ किं स्वार्थगुणात्। स्वरूपतश्च परार्थमतीन्द्रियत्वादत
आह। करणभावादिति। तथापि मूर्तेरस्य विशेषगुणयोगः स्यात्। अन्वयादव्यक्तमपि न स्यात्॥
मूर्तेरसमानाधिकरणास्य ~~अव्यक्तस्य~~ विशेषगुणावत्त्वात् व्यापृत्वादत आह। गुणावत्त्वादव्यक्तम्। अविन्न
वान्मूर्तेर्येपि गुणावत्त्वादिशेषगुणारहितस्यापि अव्यक्तत्वाविशेष इत्यर्थः। तथापि गुरुत्ववत्त्वस्थि

94

25

अविच्छिन्नं श्रिदात्मैकपुमानस्तीहनेतरः संकल्पमशाद्वे निःसंकल्पश्चमुच्यते। अक्षरग्रहणहेतवे १६
यथासूक्ष्मवर्तुलवदृष्टपरिग्रहः। बुद्धिः शुद्धिः निरुपाधिलब्धयेदारुभारमयशिलाभयार्चनम्। आवि
कारचितवस्त्रपुत्तिकाक्रीडनेनसदृशतदर्थेनम्। यत्रशाभ्यतिमनोहिनिर्मलतद्विः शुद्धनिरुपा
धिविन्मयम्। ३

७३

43/7

तिस्थापकानावेकशंकृत्वावद्यंवेगस्यक्रियोत्तरकालीनत्वत्तन्निमित्तत्वेमात्रेणक्रियेत्यत आह
प्रयत्नादृष्टपरिग्रहादिति। क्वचित्प्रयत्नपरिग्रहात्क्वचिददृष्टपरिग्रहादित्यर्थः॥ इति शब्दोद
व्यपदार्थपरिसमाप्तौ॥ ॥ वंदेशिवंशिवमिबोदयनेनिदानमेकंगनीरनयनत्वविवेसिधौ॥ दोष
फेरादपिक्वचित्प्रयत्नान्नजन्तःकृतीजनिपदंसुमनःसंस्रैः॥ के॥ ॥ इति श्रीमदोपाध्याय
उदयनकृतोक्तिरत्नावल्यादिव्यपदार्थः समाप्तः॥ ॥ श्रीमदोपाध्यायकृतगुणगताद्वैतसिद्धांतहंतामन्त्रा
तत्वस्यप्रसंगाच्चरमतिशुतोदर्शनानांशुनयुः॥ वर्षे श्रीमत्प्रमाणिन्यकवरन्पतौशासतीनामदन्त्रंभादे
शुक्लेनुमत्यांविदित्पिमकरोद्धूलपूर्वाववाख्ये॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥